MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET
8

BEFOLKNINGSRÖRLIGHET

UNDER INDUSTRIALISMENS INLEDNINGSSKEDE I SVERIGE

AV
STURE MARTINIUS

GÖTEBORG
1967

MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

8

BEFOLKNINGSRÖRLIGHET

UNDER INDUSTRIALISMENS INLEDNINGSSKEDE I SVERIGE

AV

STURE MARTINIUS

GÖTEBORG
1967

Tryckt med anslag från Statens
råd för samhällsforskning

GÖTEBORG 1967
ELANDERS BOKTRYCKERI AKTIEBOLAG

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Förteckning över diagram

Förteckning över tabeller

För alla tabellerna gäller följande statistiska konvention: ett streck betyder att variabeln har värdet noll, två punkter att uppgift saknas, ett tomrum att ingen uppgift principiellt är möjlig samt ( ) runt en uppgift att denna ej tager hänsyn till bortfall.

I ett antal tabeller redovisas termen medeltal utan angivande av om det varit vägt eller ovägt. Genomgående gäller att medeltalen är vägda.

INLEDNING

Befolkningsrörligheten brukar traditionellt indelas i horisontell och vertikal rörlighet. I föreliggande undersökning har en koncentration skett till den horisontella rörligheten.

I rubriken anges industrialismens inledningsskede såsom tidsbestämning. Med industrialismens inledningsskede åsyftas 1860-talet i föreliggande undersökning. Vägande skäl talar emellertid för att industrialismens inledningsskede kan betecknas som en tidsmässigt mer utdragen process, sträckande sig över tidsperioden 1840—1870. Att 1860-talet blivit undersökningsperiod har betingats dels av att ett årtionde kan betraktas som tillfyllest för en migrationsstudie, som ej syftar till att söka belysa långsiktiga rörlighetsvariationer, och dels av källäget.

Större delen av framställningen behandlar frågor, som berör arbetskraftsomsättning vid fem storjordbruk och rörlighet för fem lokala arbetsmarknader. Flera av de resultat, som framkommit vid studiet av lokala förhållanden, visar sig kunna belysa källkritiska och tekniska problem i samband med tolkningen av det rikstäckande materialet. Det är skälet till att undersökningsområdet i rubriken kunnat anges att omfatta hela riket.

Värdefullt demografiskt material sammanbragtes och bearbetades av tjänstemän, knutna till statistiska centralbyrån under 1860-talet. För denna undersökning har det främst varit de summariska folkmängdsredogörelserna samt den länsvisa födelseortsstatistiken, som varit av intresse.

Några forskare har med stöd av den länsvisa födelseortsstatistiken tyckt sig ha funnit, att den inrikes omflyttningen under 1860-talet var obetydlig. Primärmaterial till de summariska folkmängdsredogörelserna har bearbetats av andra forskare för lokalt begränsade områden. Deras syn på den inre omflyttningens omfattning skiljer sig avsevärt från de uppfattningar, som hävdats med stöd av den länsvisa födelse-

ortsstatistiken. För de lokala områdena har rörligheten befunnits anmärkningsvärd hög.

Med hänsyn till forskningsläget har det bedömts som angeläget att söka belysa frågeställningen, huruvida befolkningsrörligheten under industrialismens inledningsskede i Sverige bör betecknas som ringa eller betydande. I kap. 1 behandlas således rörlighetens omfattning för olika arbetskraftskategorier vid storjordbruk. Vissa grundläggande informationer lämnas om rörlighetens omfattning och de bakomliggande faktorer, som kan tänkas ha varit förklaringen till rörlighetsskillnader. Olika agrara samhällsgruppers rörlighet studeras i kap. 2 för de församlingar, där de undersökta storjordbruken var belägna. Rörlighetens länsvisa omfattning och resultat redovisas i kap. 3.

KAP. 1. ARBETSKRAFTSOMSÄTTNING VID STORJORDBRUK

Den huvudsakliga arbetskraften på bondgårdar var drängar och pigor. Vid de större jordbruken däremot förekom som regel samtliga jordbrukets arbetskraftskategorier. Det torde därför för ett studium av arbetskraftsomsättning inom jordbruket för olika arbetskraftskategorier vara lämpligt att utvälja ett antal storjordbruk.

Följande frågor avses att bli belysta i detta kapitel. Hur stor var rörlighetens omfattning för olika arbetskraftskategorier vid storjordbruk? Hur kan rörlighetsskillnader förklaras?

De undersökta storjordbruken

Det blev uppenbart vid en inventering av privata och offentliga arkiv, att endast ett mycket begränsat antal storjordbruk hade räkenskaper, som kunde belysa drifts- och arbetsförhållanden vid 1800-talets mitt. Möjlighet fanns sålunda ej att få fram ett urval, som skulle kunna uppfylla gängse krav på slumpmässighet och omfång. Det blev därför av intresse att erhålla undersökningsenheter, som ifråga om läge, storlek, produktions- och ägandeförhållanden var olika, för att härigenom kunna exemplifiera, hur det kunde gestalta sig.

De utvalda storjordbruken Haga, Stora Kungsladugård, Helgonagård, Nynäs och Storeberg var belägna i olika län i Syd- och Mellansverige, såsom närmare framgår av karta. Arrendegårdskombinationen Helgonagård och kronodomänen Stora Kungsladugård var betydligt mindre än de tre godsen Haga, Nynäs och Storeberg. Som närmare visas i bilaga II skilde de utvalda storjorbruken sig ej obetydligt ifrån varandra i olika avseenden.

Vid en undersökning av rörlighetsförhållanden vid fem storjordbruk, belägna i olika delar av Syd- och Mellansverige, blir det lätt anledning att ställa sig frågan, i vilken mån en studerad företeelse skall uppfattas

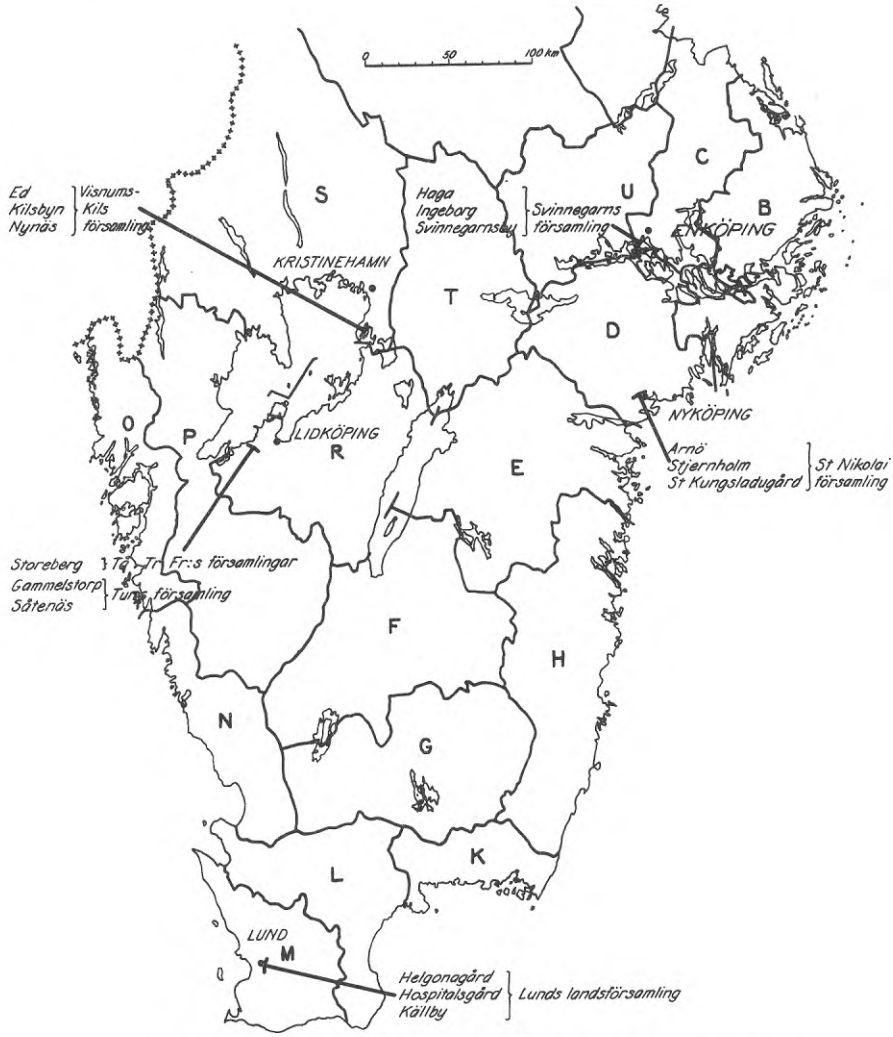

De undersökta storjordbruken och de utvalda församlingarna.

som betingad av lokala förhållanden eller ej. För att få jämförelsematerial har därför tvenne närbelägna storjordbruk i förhållande till de utvalda medtagits såsom komplettering. Rörlighetsförhållandena vid de kompletterande storjordbruken undersökes med stöd av kyrkligt

folkbokföringsmaterial. Som gemensam benämning för de fem utvalda storjordbruken och de tio kompletterande användes här termen de undersökta storjordbruken.

Arbetskraftskategoriernas rörlighet enligt avräkningsböcker och husförhörslängder

De anställda vid de utvalda storjordbruken redovisades i s.k. avräkningsböcker. För varje bokföringsår finns angivet vilka som presterat tjänster och vilken betalning de erhållit härför.[1]) Såväl andliga som världsliga myndigheter förde en löpande folkbokföring i form av husförhörslängder respektive mantalslängder. Här har valts att använda husförhörslängder som underlag för en jämförelse med avräkningsböckerna.

Kyrkolagen av år 1686 ålade prästerskapet att föra en husförhörsbok, som skulle vara en förteckning på sockenfolket med uppgivande av bostad. I husförhörsboken eller som den även brukar benämnas husförhörslängden skulle anteckningar föras över befolkningens kunskap och insikt i den kristna lärans elementa. Vid 1700-talets mitt bestämdes, att i husförhörslängden skulle upptagas samtliga församlingens invånare. Genom noggrant registrerande av tillkomne och avgångne skulle på så sätt erhållas en löpande folkbokföring.[2]) En rad undersökningar för 1700-talets senare och 1800-talets förra hälft har emellertid visat, att husförhörslängderna ej fördes så noggrant som önskvärt vore.[3])

I tab. 1 har antal anställda vid de utvalda storjordbruken enligt husförhörslängder satts i procentuell relation till antal anställda enligt avräkningsböcker. För Haga, Stora Kungsladugård och Helgonagård har ej halva antalet anställda enligt avräkningsböckerna kunnat återfinnas

---

[1]) Antalet anställda av vuxet mankön återgavs uppenbarligen fullständigt i avräkningsböckerna.

[2]) E. Arosenius, Bidrag till det svenska tabellverkets historia, s. 4 ff.

[3]) B. Hedenstierna, Stockholms skärgård, s. 90 ff; S. Montelius, Säfsnäsbrukens arbetskraft och försörjning 1600—1865, s. 124 ff; C.-E. Quensel, Tillförlitligheten i de äldsta befintliga befolkningsdata; G. Utterström, Stockholms folkmängd 1663—1763, s. 249 ff; densamme, Socialhistoria och socialhistorisk metod, s. 75 f. Rörande den estländska kyrkobokföringen: H. Hyrenius, Estlandssvenskarna, s. 123 ff, 239 ff.

i husförhörslängderna, medan för Nynäs och Storeberg relationerna ger en gynnsammare bild av husförhörslängdernas tillförlitlighet.

Det är knappast troligt att de enligt avräkningsböckerna anställda, som ej kunnat återfinnas i husförhörslängderna, var obefintliga kyrkobokföringsmässigt sett. Det bör snarare ha varit så, att de var kyrkoskrivna på annan arbetsplats inom eller utanför församlingen. Ett försök att utröna var de var kyrkoskrivna, som ej kunnat återfinnas i husförhörslängderna, har givit ett negativt resultat.

Tab. 1. *Anställda fördelade på arbetskraftskategorier*[4]) *vid de utvalda storjordbruken enligt husförhörslängder i % av anställda enligt avräkningsböcker 1861/70.*

Utvalda storjordbruk	Hushålls-avlönade	Statare	Torpare	Lösar-betare	Kvalificerad arbetskraft	Medel-tal
Haga	51	71	89	16	64	48
Stora Kungsladugård	. .	79	83	9	83	40
Helgonagård	44	38				41
Nynäs	72		77	66	88	71
Storeberg	75	86	85	24	81	73

Källor: Avräkningsböcker Haga. HGA ULA; avräkningsböcker Stora Kungsladugård. StKa ULA; avräkningsböcker Helgonagård. TH LLA; avräkningsböcker Nynäs. NA GLA; avräkningsböcker Storeberg. SGSA GLA.

Husförhörslängder Svinnegarn. SKA; husförhörslängder St Nikolai. SNKA; husförhörslängder Lunds domkyrkoförsamling. LDA; husförhörslängder Lunds landsförsamling. LLKA; husförhörslängder Visnums-Kil. VKKA; husförhörslängder Tådene, Tranum och Friel. TåTrFrKA. — Antal anställda i tab. 4.

Anm. 1: Bokföringsåret hade olika tidpunkter för avslutning vid de utvalda storjordbruken. Detta har medfört att tiden 1861/70 som anförts i tabellrubriken ej exakt har kunnat täckas. För Haga och Storeberg avses tiden 1 nov. 1861/31 okt. 1870, för Helgonagård 1 april 1860/31 mars 1870, för Nynäs 1 maj 1860/30 april 1870 samt för Stora Kungsladugård 14 mars 1865/13 mars 1870.

[4]) De anställda vid de utvalda storjordbruken har indelats i arbetskraftskategorier med stöd av avräkningsböckerna, där upplysningar erhållits om lönesystem för varje anställd. Med hushållsavlönade avses drängar och pigor, som utfick lön i form av kost, logi, klädesplagg samt ett mindre belopp i kontanter. Statarna, som regel gifta, bodde i särskilda statarbostäder. Lönen utgick efter en uppgjord stat med som regel fasta kvantiteter av olika förnödenheter plus en mindre penningsumma. Torparna arrenderade ett jordstycke med boningshus. Torparnas dagsverken skulle betala arrende plus förnödenheter, som ej kunde produceras på torpet. Med lösarbetare förstås här daglönare, backstugusittare samt annan

Det skulle kunna tänkas, att de som ej påträffats som anställda enligt husförhörslängderna, vore mer rörliga än de som påträffats. Anställningstidens fördelning för anställda enligt avräkningsböckerna, som påträffats och som ej påträffats i husförhörslängderna, har därför beräknats.[5]) Enligt tab. 2 skulle de som ej påträffats enligt husförhörslängderna vara mer rörliga än de som påträffats.

Tab. 2. *Uppskattning av anställningstidens fördelning i % för enligt avräkningsböcker anställda vilka påträffats och ej påträffats i husförhörslängder 1861/70.*

Anställningstid	Haga		Stora Kungsladugård		Helgonagård		Nynäs		Storeberg	
	Påtr.	Ej påtr.	Påtr.	Ej påtr.	Påtr.	Ej påtr.	Påtr.	Ej påtr.	Påtr.	Ej påtr.
–2 år	33	78	52	90	48	60	51	63	26	55
3– år	67	22	48	10	52	40	49	36	74	45

Källor: Se tab. 1.

tillfälligt anställd personal. Rättare, befallningsmän, smeder, trädgårdsmästare samt annan mera skolad personal som bokhållare och hushållerskor har här betecknats som kvalificerad arbetskraft.

Vid Stora Kungsladugård förekom drängar och pigor, d.v.s. hushållsavlönade. De redovisades emellertid utan angivande av namn såsom en del av inspektorns hushåll, vilket omöjliggjort en beräkning av deras antal och rörlighet. I den del av Värmland där Nynäs var beläget, var det sällsynt med statare. Att Helgonagård ej hade några torpare och lösarbetare får ses i samband med, att skogstillgångar som regel saknades på Söderslätt. Det kan förefalla anmärkningsvärt, att kvalificerad arbetskraft ej förekom vid Helgonagård. Det är möjligt, att en eller två av de statavlönade fungerade som arbetsbefäl. Den markerade skillnad i lön mellan kvalificerad och okvalificerad statavlönad arbetskraft, som kan iakttagas vid de andra utvalda storjordbruken, framgår emellertid ej av Helgonagårds avräkningsböcker.

[5]) De anställda har indelats efter det antal år, de varit anställda. Högrörligheten har kommit att överbetonas, enär anställda, som exempelvis slutat 1861, betraktas som anställda ett år, trots att de kan ha varit anställda sedan 1850-talet. På samma sätt kan personer, som tillkommit 1869 och betraktats som anställda två år, varit anställda långt in på 1870-talet. Metodiskt korrektare skulle ha varit, att anställningsår och avgångsår fastställts. Så har emellertid ej varit möjligt, enär för fyra av de fem undersökningsenheterna avräkningsböcker ej finns bevarade för 1850-talet. Förutsättningen för, att slutsatser skall vågas rörande anställningstidens fördelning, är därför, att endast utpräglade tendenser beaktas.

I tab. 3 har flyttare enligt husförhörslängder satts i procentuell relation till flyttare enligt avräkningsböcker. Andelen ej påträffade flyttare enligt tab. 3 är avsevärt högre än andelen ej påträffade anställda enligt tab. 1. Detta får ses i samband med att anställda, som ej påträffats i husförhörslängderna, var rörligare än de som påträffats.

Tab. 3. *Flyttningar vid de utvalda storjordbruken enligt husförhörslängder i % av flyttningar enligt avräkningsböcker 1861/70.*

Utvalda storjordbruk	Hushålls-avlönade	Statare	Torpare	Lösar-betare	Kvalificerad arbetskraft	Medel-tal
Haga	52	57	83	11	36	36
Stora Kungsladugård	..	65	33	4	67	(19)
Helgonagård	32	41				35
Nynäs	68		69	66	75	67
Storeberg	48	74	37	7	47	47

Källor: Se tab. 1.

Som närmare visas i ett följande avsnitt divergerade arbetskraftskategoriernas omsättningsintensitet.[6]) Hushållsavlönade hade således jämte lösarbetarna den högsta rörligheten, medan statarnas, den kvalificerade arbetskraftens och särskilt torparnas var lägre. Detta kan sättas i samband med de i tab. 1 påvisade bortfallen för olika arbetskraftskategorier. Hushållsavlönade och lösarbetare hade det största bortfallet. Detta skulle tyda på, att det var de högrörliga, som i första hand underredovisades i husförhörslängderna.

Arbetskraftens sammansättning

De i tab. 4 redovisade procenttalen får ej uppfattas som avspeglare av olika arbetskraftskategoriers relativa betydelse som arbetskraft. De olika avlöningssystemen förutsatte nämligen växlande grad av arbetsinsatser. Hushållsavlönade, statare och kvalificerad arbetskraft var de kontinuerligt verksamma arbetskraftskategorierna. Torpare och lösarbetare var mer sporadiskt knutna till det löpande arbetet. Detta illustreras därav, att kostnaden per torpare vid Haga och Storeberg var omkring hälften av kostnaden per statare, medan den vid Nynäs var

[6]) Se nedan s. 22 ff.

en tredjedel och vid Stora Kungsladugård på ungefär samma nivå. Vid såväl Haga som Stora Kungsladugård var kostnaden per lösarbetare på grovt taget samma nivå som för statare. Detta får främst ses i samband med att en stor del av lösarbetarna vid Haga och Stora Kungsladugård var kvalificerade hantverkare anställda i samband med nyinvesteringar. Vid Nynäs och Storeberg var kostnaden per lösarbetare betydligt lägre.[7])

Tab. 4. *De anställda i % fördelade på arbetskraftskategorier vid de utvalda storjordbruken 1861/70.*

Utvalda storjordbruk	Hushålls-avlönade	Statare	Torpare	Lösar-betare	Kvalificerad arbetskraft	Antal pers.
Haga	17	29	15	25	13	59
Stora Kungsladugård	..	(37)	(9)	(46)	(9)	(46)
Helgonagård	53	47				17
Nynäs	14		30	46	10	94
Storeberg	7	20	46	16	11	91

Källor: Avräkningsböcker enligt tab. 1.

De anställda, fördelade på arbetskraftskategorier vid de utvalda storjordbruken enligt avräkningsböcker och husförhörslängder, ger väsentligt olika resultat. Det får därför förutsättas, att de anställda, fördelade på arbetskraftskategorier, så som de avspeglas i tab. 5 för de kompletterande storjordbruken, endast svagt kan antyda realiteter.[8])

Vissa grundläggande drag kan dock urskiljas vid ett studium av tab. 5. Att Helgonagård, Hospitalsgård och Källby ej hade några torpare

[7]) Såväl torpare som lösarbetare, vilken senare kategori till stor del bestod av backstugusittare, hade divergerande anställningsförhållanden vid de utvalda storjordbruken. Detta får ses i samband med det mångfacetterade mönster av anställningsförhållanden, som rådde inom jordbruket för dessa grupper. Se härom diskussion i Ekonomisk tidskrift 1911 mellan N. Wohlin och E. Sommarin; V. Elgeskog, Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet.

[8]) Husförhörslängdernas ungefärlighet som avspeglare av yrkestillhörighet har påpekats av B. Hedenstierna, a.a., s. 94 f. I föreliggande undersökning har ogifta drängar och pigor blivit hushållsavlönade. Gifta drängar har klassificerats som statare, medan torpare, lösarbetare och kvalificerad arbetskraft har indelats efter husförhörslängdernas yrkesbenämningar. Detta gäller de kompletterande storjordbrukens anställda. För de anställda vid de utvalda storjordbruken har möjligheter funnits att klassificera efter avräkningsböckerna.

får ses mot den bakgrunden, att någon skog i egentlig mening ej förekom. Torpsystem vid denna tid förutsatte nämligen splittrade ägor och riklig skogstillgång. Ägostrukturen för de områden, där Ed, Kilsbyn och Nynäs var belägna, kännetecknades just av splittrade ägor och riklig skogstillgång. I sådana bygder var det ovanligt med statare.[9])

Tab. 5. *De anställda i % fördelade på arbetskraftskategorier vid de undersökta storjordbruken 1861/70.*

Undersökta storjordbruk	Hushålls-avlönade	Statare	Torpare	Lösar-betare	Kvalificerad arbetskraft	Antal pers.
HAGA	15	37	22	10	17	41
Ingeborg	27	22	10	27	14	49
Svinnegarnsby	70	—	19	8	2	47
STORA KUNGS-LADUGÅRD	..	(59)	(13)	(16)	(13)	(32)
Arnö	14	21	39	11	15	87
Stjernholm	13	26	28	13	21	47
HELGONAGÅRD	33	67	—	—	—	7
Hospitalsgård	68	27	—	3	3	37
Källby	73	—	—	27	—	33
NYNÄS	14	—	33	42	11	72
Ed	47	—	25	25	3	28
Kilsbyn	32	1	45	13	9	46
STOREBERG	11	26	46	9	9	82
Gammelstorp	38	13	28	7	13	60
Såtenäs	33	2	45	10	10	49

Källor: Husförhörslängder enligt tab. 1. Gammelstorp och Såtenäs belägna i Thuns församling.

Arbetskraftskategoriernas ålder och civilstånd

I avräkningsböckerna lämnas information, som gör det möjligt att indela de anställda i arbetskraftskategorier. Data rörande ålder och civilstånd kan ej erhållas i avräkningsböckerna. I husförhörslängderna skulle i princip ålder och civilstånd redovisas. Den underredovisning, som påvisats i ett föregående avsnitt, medför emellertid, att endast för

[9]) De olika avlöningssystemens utveckling och geografiska fördelning: K. Björk, Uppkomsten av plattgårdar; L. Furuland, Statarna i litteraturen, s. 32 ff, 165 ff; G. Utterström, Jordbrukets arbetare, I, s. 26 ff. 781 ff; N. Wohlin, Torpare-, backstugu- och inhyseklasserna, s. 78 ff.

mindre än halva arbetsstyrkan kan uppgifter om ålder och civilstånd erhållas för Haga, Stora Kungsladugård och Helgonagård men för Nynäs och Storeberg för omkring 70 procent.

För såväl de utvalda som de kompletterande storjordbruken kan konstateras, att de hushållsavlönade var klart yngst. För de övriga arbetskraftskategorierna växlade medelåldern men utan bestämd tendens och större skillnader.

Tab. 6. *Medelålder för arbetskraftskategorier vid de undersökta storjordbruken 1861/70.*

Undersökta storjordbruk	Hushålls-avlönade	Statare	Torpare	Lösar-betare	Kvalificerad arbetskraft	Medel-tal
HAGA	31	43	46	50	43	42
Ingeborg	23	36	56	55	38	40
Svinnegarnsby	24	45	47	36	55	30
STORA KUNGS-LADUGÅRD	..	42	44	51	35	(38)
Arnö	26	39	46	45	41	41
Stjernholm	24	45	39	52	41	41
HELGONAGÅRD	35	35				35
Hospitalsgård	25	35		68	31	29
Källby	23			46		29
NYNÄS	33		46	43	42	42
Ed	25		39	36	51	36
Kilsbyn	32	30	43	40	32	38
STOREBERG	31	36	45	39	45	39
Gammelstorp	28	45	43	49	31	33
Såtenäs	25	41	43	38	31	35

Källor: Se tab. 5.

De hushållsavlönade, d.v.s. drängar och pigor, var i huvudsak ogifta. Förändring av civilstånd innebar som regel också en förändring av avlöningssystem. Vanligtvis blev de hushållsavlönade, när de gift sig, statare, lösarbetare eller torpare. Det förekom emellertid statare, lösarbetare och torpare, som var ogifta.

Arbetskraftskategoriernas rörlighetsintensitet

Med rörlighetsintensitet menas rent allmänt rörlighetens relativa omfattning. Ett mer avgränsat rörlighetsmått har använts i tab. 7 och

8, nämligen omsättningsintensitet. Härmed förstås medeltalet avgångar och tillskott i procentuell relation till antalet anställda.[10]) I avgångarna är inkluderade ej blott de, som flyttat till annan arbetsplats, utan även de, som avlidit eller pensionerats i någon form. Den interna personalomsättningen har räknats som rörlighet.

Tab. 7. *Omsättningsintensitet för arbetskraftskategorier vid de utvalda storjordbruken 1861/70.*

Utvalda storjordbruk	Hushålls-avlönade	Statare	Torpare	Lösar-betare	Kvalificerad arbetskraft	Medel-tal
Haga	47	12	11	44	20	27
Stora Kungsladugård	..	31	10	51	19	(38)
Helgonagård	41	20				31
Nynäs	31		13	35	14	26
Storeberg	24	28	6	20	11	14

Källor: Avräkningsböcker enligt tab. 1.

Hushållsavlönade och lösarbetare hade den högsta rörligheten, medan torpare och kvalificerad arbetskraft hade den lägsta. Statarnas rörlighet tenderade att ligga lägre än för de hushållsavlönade. Åldern brukar tillmätas en avgörande betydelse vid försök att förklara skillnader i rörlighetsintensitet. Att här jämföra medelåldern för olika arbetskraftskategorier med de i tab. 7 redovisade omsättningstalen är knappast möjligt. Däremot kan vissa iakttagelser göras, om omsättningsintensiteten beräknas med stöd av husförhörslängderna (tab. 8).[11])

[10]) Med omsättningsintensitet kan även förstås annorlunda konstruerade rörlighetsmått. Se exempelvis: R. Meidner, Svensk arbetsmarknad vid full sysselsättning, s. 206 f.

[11]) Under 1900-talets första decennier kom statarna att uppfattas som synnerligen rörliga. Det är möjligt, att statarna då var rörligare än ogifta drängar och pigor. Därom vet man dock ej något bestämt. För 1860-talet synes däremot de hushållsavlönade och även lösarbetarna vara rörligare än statarna av de här redovisade exemplen att döma. Jfr. L. Furuland, a.a., s. 48 ff. »Statarflyttningarna var inte under 1800-talet något enastående fenomen i agrarsamhället; arbetskraftens rörlighet i det förindustriella samhället underskattas lätt. Det är ovisst — och borde närmare undersökas — om de första statarna flyttade oftare än andra obesuttna jordbruksarbetare.»

Tab. 8. *Omsättningsintensitet för arbetskraftskategorier vid de undersökta storjordbruken 1861/70.*

Undersökta storjordbruk	Hushålls-avlönade	Statare	Torpare	Lösar-betare	Kvalificerad arbetskraft	Medel-tal
HAGA	40	8	9	18	4	13
Ingeborg	17	12	4	4	7	10
Svinnegarnsby	11	25	8	1	0	9
STORA KUNGS-LADUGÅRD	..	13	3	6	10	(9)
Arnö	29	17	4	7	17	13
Stjernholm	33	8	3	5	13	10
HELGONAGÅRD	30	26				27
Hospitalsgård	29	11		5	1	21
Källby	29			4		22
NYNÄS	27		11	32	13	23
Ed	35		4	14	20	21
Kilsbyn	24	17	5	11	21	14
STOREBERG	9	18	2	3	7	8
Gammelstorp	29	5	4	5	21	16
Såtenäs	25	2	5	3	5	16

Källor: Se tab. 5.

Jämförelser med omsättningsintensiteten för anställda enligt avräkningsböcker (tab. 7) och husförhörslängder (tab. 8) visar för Helgonagård och Nynäs ungefärlig överensstämmelse men för Haga och Storeberg, att omsättningsintensiteten enligt husförhörslängderna var ungefär hälften av den enligt avräkningsböckerna samt för Stora Kungsladugård en fjärdedel. Skillnaderna är för stora för att medge slutsatser, om ambitionen är att teckna flyttningarnas verkliga omfattning.

Om syftet istället är att se, om åldern kan sättas i samband med omsättningsintensiteten, kan man bortse från, att de anställda enligt husförhörslängderna endast är ett urval. För detta urval kan det fastställas ett klart urskiljbart samband. De hushållsavlönades höga rörlighet bör således ses betingad av, att de hade den lägsta medelåldern. Lösarbetarnas höga rörlighet däremot får ses mot bakgrunden av denna arbetskraftskategoris karaktär. Det är icke möjligt att säga något om, hur sambandet kan tänkas ha varit för det totala antalet anställda. Man kan emellertid förutsätta att samma grunddrag skulle framträda där på

flertalet punkter, enär åldern som regel tycks vara en av tid och rum obunden förklaringsgrund till skillnader i rörlighetsintensitet.[12])

Torpare och kvalificerad arbetskraft hade den lägsta omsättningsintensiteten vid de utvalda storjordbruken. Förutom åldern torde även yrkesställningen ha spelat in härvidlag. Det tycks, som om torparna hade en bättre social ställning än den övriga okvalificerade arbetskraften, eftersom de delvis var egna företagare och åtminstone hade möjligheter att förbättra den ekonomiska ställningen.[13]) Den kvalificerade arbetskraften åter hade mera betalt och en högre social ställning än den okvalificerade arbetskraften.[14])

En rad undersökningar har kommit fram till, att kvinnor tenderar att ha en högre rörlighetsintensitet än män.[15]) För tiden omkring 1870 var detta tydligen också fallet.[16]) Den kvinnliga arbetskraften vid de utvalda storjordbruken hade enligt avräkningsböckerna en mycket begränsad omfattning. Omkring hälften av de hushållsavlönade var pigor. Statares, torpares och lösarbetares hustrur fick sannolikt rycka in vid bråda tider i jordbruksarbetet. Deras arbetsprestationer bokfördes emellertid på de äkta männens conti.

Man kan fråga sig, varför omsättningsintensiteten för de utvalda storjordbruken divergerade så avsevärt. Ett sätt att få klarhet häri vore att beräkna omsättningstal från storjordbruk i grannskapet och

---

[12]) B. Rundblad, Arbetskraftens rörlighet, s. 128 ff. »Olika undersökningar om arbetskraftens rörlighet både i vårt land och i utlandet är åtminstone samstämmiga på en punkt, och det gäller ålderns inverkan på rörligheten. Med stigande ålder har man nämligen genomgående funnit sjunkande rörlighet.»

[13]) L. Furuland, a.a., s. 35, 189 ff.

[14]) Av avräkningsböckerna framgår, att den kvalificerade arbetskraftens lönenivå grovt räknat tenderade att ligga mellan 25 och 50 procent över den okvalificerade arbetskraftens. Belysande exempel på hur den sociala hierarkin fungerade till vardags: G. Utterström, a.a., s. 842 ff.

[15]) Exempelvis K.E. Bergsten, Sydsvenska födelseortsfält, s. 18 f; T. Hägerstrand, En landsbygdsbefolknings flyttningsrörelser, s. 119; densamme, Flyttningarna till och från Simrishamn under 1900-talet, s. 78 f; J. Wallander, Flykten från skogsbygden, s. 124 ff.

[16]) BSOS. Litt A. 1873, s. XXVIII ff. Samma primärmaterial, som använts för bearbetningen i BSOS. Litt A. 1873, har sammanställts för sju län, avseende 1860-talet. Samma tendens har kunnat iakttagas för jordbruksförsamlingar, jordbruksblandförsamlingar, industriförsamlingar och städer. Utförligt om detta primärmaterial, d.v.s. de summariska folkmängdsredogörelserna, i kap. 3.

på så sätt få en uppfattning, om skillnaderna till någon del skulle kunna förklaras med lokala variationer i rörlighetens intensitet. Som framgått torde emellertid de kompletterande storjordbrukens användbarhet i detta avseende få betraktas som alltför begränsad.

Om förändringar skedde i arbetskraftsstrukturen, borde detta ha en rörlighetsökande effekt. De ojämförligt största förändringarna i arbetskraftsstrukturen vid de utvalda storjordbruken ägde rum vid Stora Kungsladugård. Till en del torde därför den höga omsättningsintensiteten vid Stora Kungsladugård vara betingad härav. Därtill kommer att för Stora Kungsladugård undersökningsperioden av källtekniska skäl var kortare än för de övriga utvalda storjordbruken, vilket hade en rörlighetsökande effekt.

Nyinvesteringar vid de utvalda storjordbruken skedde till stor del med anlitande utifrån av folk med skiftande kvalifikationer. Vid Helgonagård, Nynäs och Storeberg var nyinvesteringarna förhållandevis obetydliga under de undersökta åren. Vid Stora Kungsladugård och Haga var de däremot avsevärda.[17]) Där skedde nyinvesteringar till stor del med lösarbetare, vilket kommit att ha en något rörlighetsökande effekt. Försvårande för varje jämförelse är emellertid, att arbetskraftens sammansättning vid de utvalda storjordbruken var så olikartad.

Omsättningsintensiteten vid de utvalda storjordbruken var såpass hög, att om alla anställda haft samma flyttningsbenägenhet, skulle hela arbetarstammen omsatts vid Stora Kungsladugård på mellan två och tre år, vid Helgonagård på drygt tre år, vid Haga och Nynäs på ej fullt fyra år och vid Storeberg på sju år. Den i tab. 9 redovisade procentuella andelen anställda, som varit anställda fyra till tio år, torde av tekniska skäl kommit att bli i underkant.[18]) Det väsentliga i detta sammanhang är förekomsten av ur rörlighetssynpunkt stabila personer inom alla arbetskraftskategorier, vilka kunde svara för kontinuiteten i arbetet.[19])

---

[17]) Bil. II c.

[18]) De som blivit anställda före 1861, och som slutat efter 1870, har ej beaktats. Andelen stabila torde därför ha varit större, än vad som framgår av tab. 9. Jfr. not 5 ovan.

[19]) Även andra undersökningar har påvisat förekomsten av rörliga och mer stabila. Se exempelvis: B. Rundblad, a.a., s. 138 ff; J. Wallander, a.a., s. 148 ff.

Tab. 9. *Antal anställda 4—10 år i % av det totala antalet anställda för arbetskraftskategorier vid de utvalda storjordbruken 1861/70.*

Utvalda storjordbruk	Hushålls-avlönade	Statare	Torpare	Lösar-betare	Kvalificerad arbetskraft	Medel-tal
Haga	16	52	58	23	72	33
Stora Kungsladugård	..	24	67	6	50	(17)
Helgonagård	18	55				30
Nynäs	26		41	17	62	26
Storeberg	35	28	81	48	81	54

Källor: Avräkningsböcker enligt tab. 1.

Arbetsmiljö och omsättningsintensitet

Summan av de anställdas attityder till arbetsgivare, arbetskamrater, arbetets art och lönenivån kan grovt sett sägas ge ett mått på arbetsmiljön ur arbetskraftens synvinkel. Möjligheter torde saknas att erhålla arbetskraftens syn på arbetsmiljöns komponenter för de utvalda storjordbruken.[20]) Andra infallsvinklar får sökas. Ett tillvägagångssätt är att undersöka, huruvida det vid de utvalda storjordbruken fanns trivselbefrämjande anordningar, som skulle kunna tänkas ha dämpat flyttningsbenägenheten.

Förutsättningar för åtgärder av social karaktär på en arbetsmarknad, där tillgången tenderade att vara större än efterfrågan, skulle väl närmast vara mycket goda ekonomiska resurser och ett visst mått av socialt ansvar. Vad beträffar de ekonomiska resurserna kan Stora Kungsladugårds och Helgonagårds arrendatorer betecknas som finan-

[20]) Exempel på, hur en arbetsmiljö kan mätas: T. T. Segerstedt-A. Lundquist, Människan i industrisamhället. I.

Svårigheten att få en konkret bild av, hur jordbruksarbetskraften uppfattade sin situation under 1860-talet, bör ej leda till, att senare tiders värderingar appliceras på 1860-talet. Den syn på tillvaron, som kan studeras i de s.k. statarminnena, kan ej obetydligt vara influerad av medvetande, att andra sociala grupper hade en avsevärt mer tillfredsställande arbetsmiljö och levnadsstandard. Om statarminnena se L. Furuland, a.a., s. 188 ff.

Det är ej omöjligt, att jordbruksarbetskraften som regel såg de knappa levnadsomständigheterna betingade av ett samhällssystem, som ej kunde förändras. Jfr. G. Utterström, a.a., s. 829 f. »Det är först, när utsikter finns till något bättre, som människan kraftigare reagerar. Den utbredda fattigdomen och fortgående utarmningen alstrar hopplöshet och resignation.»

siellt trängda under 1860-talet. Även ägaren till Nynäs var beroende av de inkomster, som hans tillgångar kunde avkasta på ett helt annat sätt än Hagas och Storebergs ägare, som kan betecknas som synnerligen solida.[21])

Ej oväntat har det varit vid Storeberg, som tecken på sociala investeringar kunnat spåras. Vid Storeberg hade de karaktären av undervisnings- och bildningsverksamhet.[22]) Den anmärkningsvärt låga omsättningsintensiteten vid Storeberg i jämförelse med de övriga utvalda storjordbruken torde till en del kunna förklaras av förekomsten av sociala investeringar där.

Arbetskraftskategoriernas skuld, fordran och avgångar

Vid de utvalda storjordbruken var de hushållsavlönade minst skuldsatta. Den övriga okvalificerade arbetskraften var skuldsatt i större omfattning än de hushållsavlönade, medan den kvalificerade arbetskraften tenderade vara skuldsatt på en något högre nivå än de okvalificerade arbetskraftskategorierna.[23])

Skuldsättningen skulle kunna ha en rörlighetsdämpande effekt. Om skuldsättningen haft en rörlighetshämmande inverkan, skulle avgångar med skuld utgöra en obetydlig andel av avgångarna. Vidare borde medelskulden per avgången skuldsatt vara på några få kronor. Så var emellertid ej fallet. Avgångar med skuld kunde utgöra en betydande andel av totalavgången och medelskulden kunde uppgå till avsevärda belopp i förhållande till årsinkomsten.[24])

---

[21]) Se bil. II d och e.

[22]) Handl. rör. Tådene kyrka och församling. SGSA GLA; Storebergs ägare under 1800-talets förra hälft var köpmän i Göteborg. Rörande donationsverksamhet i Göteborg se A. Attman, Göteborgs stadsfullmäktige I:l, s. 298 ff. Exempel på socialvård vid ett gods: P.-E. Back, Enskifte och socialvård. Sambandet mellan trivsel och rörlighet: E. Dahlström, Trivsel i söderort s. 99 ff.

[23]) Vid vissa järnbruk har ett samband mellan kvalifikation och skuldsättning noterats. Okvalificerad högrörlig arbetskraft fick således endast möjlighet att skuldsätta sig i obetydlig omfattning, medan mer kvalificerad och av arbetsgivarna eftersökt arbetskraft kunde ha avsevärda belopp i skuld: S. Montelius, a.a., s. 267 ff; S. Montelius - E. Söderlund - G. Utterström, Fagerstabrukens historia. V, s. 327 ff.

[24]) Vid de utvalda storjordbruken utgjorde kontanterna en mindre del av lönen för jordbruksarbetskraften. Årslönen för en okvalificerad jordbruksarbetare låg grovt sett mellan 250 och 300 kronor per år. Jfr. »Wages in Sweden». II, s. 144 f.

Bokföringsåren efter det att en skuldsatt anställd avflyttat, kunde skulden kvarstå i bokföringen. Vanligare var emellertid, att den avskrevs.[25]) Då anställda avflyttade trots betydande skulder, bör kanske detta tolkas så, att vederbörande fått lov att flytta trots sin skuldsättning. Det är nämligen i ytterst få fall som lagsökningar kan observeras i domböckerna.[26]) Detta skulle närmast tyda på, att skuldsättningen till en del haft karaktären av subvention.

Vid de utvalda storjordbruken var delar av arbetskraften skuldsatt. Att skuldsättningen skulle kunna förklara skillnader i arbetskraftsrörlighet vid de utvalda storjordbruken har ej uppfattats som troligt. Däremot är det möjligt, att skuldsättningen som sådan kan ha haft en viss rörlighetsdämpande effekt.

Antalet anställda med fordran i procent av antalet anställda var större än antalet avgångar med fordran i procent av antalet avgångar.

Skulder och fordringar synes därför generellt sett haft en viss om än begränsad dämpande effekt på omsättningsintensiteten.[27]) Skulder och fordringar kan knappast i nämnvärd grad förklara skillnader i rörlighetsintensitet vid de utvalda storjordbruken.

Tab. 10. *Hushållsavlönade med skuld och avgångna hushållsavlönade med skuld 1861/70.*

Utvalda storjordbruk	Hushållsavlönade med skuld i procent av antalet hushållsavlönade	Medelskuld per skuldsatt hushållsavlönad kronor	Avgångar med skuld i procent av antalet avgångar	Medelskuld per avgången skuldsatt kronor
Haga	10	35	2	48
Stora Kungsladugård	..	..	..	..
Helgonagård	4	40	3	20
Nynäs	31	9	—	—
Storeberg	14	6	6	3

[25]) Jfr. S. Montelius, a.a., s. 286 f.

[26]) Domböcker Åsunda härad. ULA; domböcker Jönåker härad. ULA; domböcker Torna härad. LLA; domböcker Visnums härad. GLA; domböcker Kållands härad. GLA.

[27]) Skulders och fordringars innebörd: S. Montelius, a.a., s. 267 f; S. Montelius-E. Söderlund-G. Utterström, a.a., s. 327 ff; E. Söderlund, Stockholms hantverkarklass 1720—1772, s. 267 ff.

Tab. 11. *Statavlönade med skuld och avgångna statavlönade med skuld 1861/70.*

Utvalda storjordbruk	Statavlönade med skuld i procent av antalet statavlönade	Medelskuld per skuldsatt statavlönad kronor	Avgångar med skuld i procent av antalet avgångar	Medelskuld per avgången skuldsatt kronor
Haga	47	46	28	24
Stora Kungsladugård	94	94	3	72
Helgonagård	25	59	9	72
Nynäs				
Storeberg	26	12	12	5

Tab. 12. *Torpare med skuld och avgångna torpare med skuld 1861/70.*

Utvalda storjordbruk	Torpare med skuld i procent av antalet torpare	Medelskuld per skuldsatt torpare kronor	Avgångar med skuld i procent av antalet avgångar	Medelskuld per avgången skuldsatt kronor
Haga	33	48	30	33
Stora Kungsladugård	75	40	—	—
Helgonagård				
Nynäs	81	298	10	185
Storeberg	65	42	25	39

Tab. 13. *Lösarbetare med skuld och avgångna lösarbetare med skuld 1861/70.*

Utvalda storjordbruk	Lösarbetare med skuld i procent av antalet lösarbetare	Medelskuld per skuldsatt lösarbetare kronor	Avgångar med skuld i procent av antalet avgångar	Medelskuld per avgången skuldsatt kronor
Haga	27	34	9	71
Stora Kungsladugård	33	41	—	—
Helgonagård				
Nynäs	57	101	8	87
Storeberg	47	13	12	6

Tab. 14. *Kvalificerad arbetskraft med skuld och avgången kvalificerad arbetskraft med skuld 1861/70.*

Utvalda storjordbruk	Kvalificerad arbetskraft med skuld i procent av antalet kvalificerad arbetskraft	Medelskuld per skuldsatt kvalificerad arbetskraft kronor	Avgångar med skuld i procent av antalet avgångar	Medelskuld per avgången skuldsatt kronor
Haga	50	63	50	37
Stora Kungsladugård	75	115	—	—
Helgonagård				
Nynäs	33	129	—	—
Storeberg	20	508	33	1 503

Tab. 15. *Anställda med skuld och avgångna anställda med skuld 1861/70.*

Utvalda storjordbruk	Anställda med skuld i procent av antalet anställda	Medelskuld per skuldsatt anställd kronor	Avgångar med skuld i procent av antalet avgångar	Medelskuld per avgången skuldsatt kronor
Haga	34	47	13	43
Stora Kungsladugård	(63)	(78)	(3)	(72)
Helgonagård	12	56	4	46
Nynäs	58	175	8	110
Storeberg	46	54	16	266

Tab. 16 *Hushållsavlönade med fordran och avgångna hushållsavlönade med fordran 1861/70.*

Utvalda storjordbruk	Hushållsavlönade med fordran i procent av antalet hushållsavlönade	Medelfordran per hushållsavlönad kronor	Avgångar med fordran i procent av antalet avgångar	Medelfordran per avgången kronor
Haga	10	16	4	8
Stora Kungsladugård	..	..	..	..
Helgonagård	56	39	3	148
Nynäs	23	28	3	13
Storeberg	57	69	19	25

Tab. 17. *Statavlönade med fordran och avgångna statavlönade med fordran 1861/70.*

Utvalda storjordbruk	Statavlönad med fordran i procent av antalet statavlönade	Medelfordran per statavavlönad kronor	Avgångar med fordran i procent av antalet avgångar	Medelfordran per avgången kronor
Haga	18	15	5	10
Stora Kungsladugård	—	—	—	—
Helgonagård	63	37	—	—
Nynäs				
Storeberg	37	57	—	—

Tab. 18. *Torpare med fordran och avgångna torpare med fordran 1861/70.*

Utvalda storjordbruk	Torpare med fordran i procent av antalet torpare	Medelfordran per torpare kronor	Avgångar med fordran i procent av antalet avgångar	Medelfordran per avgången kronor
Haga	22	59	—	—
Stora Kungsladugård	5	77	—	—
Helgonagård				
Nynäs	19	29	3	33
Storeberg	26	51	4	13

Tab. 19. *Lösarbetare med fordran och avgångna lösarbetare med fordran 1861/70.*

Utvalda storjordbruk	Lösarbetare med fordran i procent av antalet lösarbetare	Medelfordran per lösarbetare kronor	Avgångar med fordran i procent av antalet avgångar	Medelfordran per avgången kronor
Haga	13	67	8	31
Stora Kungsladugård	5	35	—	—
Helgonagård				
Nynäs	14	22	—	—
Storeberg	33	47	4	25

Tab. 20. *Kvalificerad arbetskraft med fordran och avgången kvalificerad arbetskraft med fordran 1861/70.*

Utvalda storjordbruk	Kvalificerad arbetskraft med fordran i procent av antalet kvalificerad arbetskraft	Medelfordran per kvalificerad arbetskraft kronor	Avgångar med fordran i procent av antalet avgångar	Medelfordran per avgången kronor
Haga	13	28	—	—
Stora Kungsladugård	—	—	—	—
Helgonagård				
Nynäs	33	151	—	—
Storeberg	70	518	—	—

Tab. 21. *Anställda med fordran och avgångna anställda med fordran 1861/70.*

Utvalda storjordbruk	Anställda med fordran i procent av antalet anställda	Medelfordran per anställd kronor	Avgångar med fordran i procent av antalet avgångar	Medelfordran per avgången kronor
Haga	15	37	6	21
Stora Kungsladugård	(9)	(46)	(—)	(—)
Helgonagård	59	38	3	148
Nynäs	19	51	3	23
Storeberg	35	152	8	23

Källor tab. 10—21: Avräkningsböcker enligt tab. 1. — Antal anställda i tab. 4.

Frivillig och ofrivillig rörlighet

Tjänstehjons, d.v.s. hushållsavlönades och statares, rörlighet uppfattades av myndigheter och arbetsgivare som alltför hög vid 1800-talets mitt. Den lagstiftning, som reglerade arbetstagarnas villkor på arbetsmarknaden, hade en rörlighetsdämpande innebörd. Arbetsgivare sökte genom smärre förmåner öka arbetskraftens benägenhet att kvarstanna på en arbetsplats.[28])

[28]) A. Montgomery, Svensk socialpolitik under 1800-talet, s. 99 ff. G. Utterström, a.a., s. 779 ff.

Mot denna bakgrund får det förutsättas, att det skulle till exceptionella förhållanden som exempelvis en försörjningskris vid de utvalda storjordbruken, för att anledning skulle föreligga att i större omfattning friställa arbetskraft. Det är känt, att de svåra missväxterna 1861, 1867 och 1868 skapade försörjningssvårigheter även bland spannmålsproducenter. Av räkenskaperna att döma uppstod emellertid ej under 1860-talet några försörjningskriser vid de utvalda storjordbruken.[29])

Vissa företagsekonomiskt betingade förhållanden gör det osannolikt, att företagsledningarna var benägna att avskeda folk. De fasta kostnaderna var således rent allmänt sett så stora, att det skulle kunna tyckas, att det ur denna synpunkt vore av intresse att hålla uppe produktionen.[30]) Därtill kommer, att konjunkturutvecklingen på jordbruksprodukter var svåröverskådlig för den, som ämnade planera även för den omedelbara framtiden.[31]) Det förefaller således ej, som om arbetsgivarna hade haft något direkt intresse av att ta initiativet till flyttningar. Det får därför antagas, att flyttningarna till större del var av frivillig karaktär.

Man kan då fråga sig, varför arbetskraften flyttade. Vad den yngre arbetskraftens relativt höga rörlighet anbelangar, synes den kunna betecknas som en generell företeelse. Unga människors höga rörlighet brukar ses som ett led i deras sociala anpassning. I övrigt möter det svårigheter att få fram de data, som erfordras, för att belysa orsakssammanhang i samband med flyttning.[32])

---

[29]) Bil. II f; jfr. O. Gasslander, J. A. Gripenstedt. Statsman och företagare, s. 359 f, 431 ff.

[30]) Bil. II b; jfr. E. Ruist-I. Svennilson, Den norrländska skogsnäringens konjunkturkänslighet under mellankrigsperioden, s. 20 f. Den norrländska skogsindustriens fasta kostnader har uppskattats till c:a 20 procent av totalkostnaden. För de utvalda storjordbruken var motsvarande procentsats med ett undantag över 30 procent, som närmare visas i bil. II b. Om den norrländska skogsindustrien anföres, att de fasta kostnaderna utgjorde en stor del av totalkostnaden, och att detta förhållande bort göra företagen benägna att så långt möjligt hålla produktionen uppe för att kunna sprida de fasta kostnaderna över en större varumängd.

[31]) Bil. II b.

[32]) Ett försök har gjorts i bil. 1 att mäta lokala spannmålspriser. Det har emellertid ej varit möjligt att erhålla data, som kan användas för att belysa lokala divergenser. Som visats i bil. II f är det förknippat med metodiska svårigheter att få fram löneuppgifter. Härmed bortfaller möjligheten att införa den variabel i framställningen, som sedan gammalt brukar tillskrivas en avgörande roll, näm-

Sammanfattning

Antal anställda vid de utvalda storjordbruken har sammanställts med stöd av avräkningsböcker och husförhörslängder. En stor del av de anställda har ej kunnat återfinnas i husförhörslängderna. De som ej har kunnat återfinnas, har befunnits vara rörligare än de som återfunnits. Antalet flyttare, som ej kunnat påträffas i husförhörslängderna, har uppfattats som så stort, att husförhörslängderna måst betraktas som i det närmaste oanvändbara som avspeglare av rörlighetens omfattning vid de undersökta storjordbruken.

De hushållsavlönades höga rörlighet får främst ses i samband med deras låga medelålder. Lösarbetarnas likaledes höga rörlighet bör till stor del kunna förklaras av arbetets karaktär. Att torpare och kvalificerad arbetskraft hade den lägsta rörligheten kan, förutom att de tenderade att ha den högsta medelåldern, förklaras av deras högre sociala ställning i förhållande till övriga arbetskraftskategorier. Statarnas lägre rörlighet än de hushållsavlönades får främst anses betingat av, att deras medelålder var högre. Hushållsavlönade var som regel ogifta, medan de övriga arbetskraftskategorierna till större del bestod av gifta.

Uppgift om ålder och civilstånd, sådana de redovisats enligt husförhörslängder, har endast kunnat sammanställas för dem av de anställda, som påträffats enligt husförhörslängderna. Detta medför, att de samband, som kunnat urskiljas, med säkerhet endast gäller dem som påträffats i husförhörslängderna.

Omsättningsintensiteten för Haga och Nynäs var 27 resp. 26, för Stora Kungsladugård 38, för Helgonagård 31 samt för Storeberg 14. Den relativt höga omsättningsintensiteten för Stora Kungsladugård har i någon mån befunnits betingad av avsevärda förändringar i arbetskraftsstrukturen och nyinvesteringar, utförda av högrörlig arbetskraft. Den påfallande låga omsättningsintensiteten vid Storeberg synes till en del kunna förklaras av förekomsten av sociala investeringar.

Flyttningsbenägenheten var fördelad. Vid sidan av högrörliga fanns mer stabila inom samtliga arbetskraftskategorier, varför produktions-

---

ligen reallönedifferensen. Även andra uppgifter, som behövs för att belysa sammanhangen bakom flyttningarna, har det mött svårigheter att anskaffa, varför denna fråga lämnas därhän. Exempel på flyttningsorsaker från senare tidsperioder kan rent allmänt vara av intresse, men de behöver ej ha relevans i föreliggande sammanhang: R. Littmarck, Mälardalens nomader, s. 426 f; B. Rundblad, a.a., s. 40 ff; J. Wallander, a.a., s. 194 ff.

rytmen ej nämnvärt torde ha berörts av den omfattning, som rörligheten hade.

I arbetskraftens skuldsättning skulle man kunna förmoda, att arbetsgivarna hade ett instrument, med vilket ej önskvärd rörlighetsbenägenhet från arbetskraftens sida skulle kunna elimineras. Den rörlighetsdämpande effekten synes emellertid ha varit ringa. Även förekomsten av fordringar tycks ha haft en begränsad inverkan på rörligheten.

Myndigheter och arbetsgivare uppfattade platsrörligheten inom jordbruket som onödigt hög. Genom lagstiftning och andra åtgärder sökte man begränsa rörligheten. Med hänsyn till de fasta kostnadernas storlek och svårigheten att överblicka ens den närmaste konjunkturutvecklingen bör det ej varit av intresse att kortsiktigt variera antalet anställda. Det kan därför antagas, att större delen av rörligheten var frivillig.

KAP. 2. LOKALA ARBETSMARKNADERS RÖRLIGHET

I det föregående har rörlighetens omfattning vid ett antal storjordbruk undersökts. Vissa grundläggande informationer om rörlighetens omfattning och de bakomliggande faktorer, som kan tänkas vara förklaringen till, att omsättningsintensiteten divergerade, har lämnats. För att insätta de erhållna resultaten i ett större sammanhang skall här för de församlingar, där de utvalda storjordbruken var belägna, andra agrara samhällsgruppers rörlighet behandlas.

Flyttningar enligt husförhörslängder och flyttningslängder

Av ovan gjord jämförelse i tab. 3 mellan flyttningar enligt avräkningsböcker och enligt husförhörslängder framgick, att husförhörslängderna redovisade ett avsevärt mindre antal flyttare vid de utvalda storjordbruken än avräkningsböckerna. Detta behöver emellertid ej innebära, att husförhörslängderna skulle vara underhaltiga som källmaterial i jämförelse med det material, som vanligtvis använts vid migrationsstudier, nämligen flyttningslängder.

Flyttningslängderna skulle bygga på de flyttningsbevis, som inflyttare till och utflyttare från rikets församlingar, hade att ta ut. Trots tydligt uttalade bestämmelser förekom tydligen i stor utsträckning, att folk, som flyttade mellan församlingar, ej tog ut flyttningsbevis.[1]) I samband med en omläggning av befolkningsstatistiken kom nya bestämmelser 1861. De skilde sig ej i princip från de förut gällande. Däremot kan de sägas vara mer detaljerade.[2])

---

[1]) Tabell-Kommissionen, Plan för insamlande af uppgifterna till Sveriges befolkningsstatistik, s. 53 ff.

[2]) Under 1860-talet stod som regel bl.a. tryckt på baksidan av flyttningsbevisen: »Det åligger hvar och en, som under året inflyttat uti en församling, att angående sig och medföljande personer ofördröjligen och inom fjorton dagar efter

I husförhörslängderna skulle samtliga registreras, som fötts och inflyttat, samt som utflyttat och avlidit. I husförhörslängderna möter därför en löpande befolkningsredovisning. Flyttningslängderna skulle bygga på flyttningsbevis. Möjlighet finns att vissa, som flyttade, ej tog ut flyttningsbevis. Deras flyttning skulle likväl redovisas i husförhörslängderna. Det skulle förefalla rimligt, att prästerna, som förde både husförhörslängder och flyttningslängder, vid behov skulle komplettera flyttningslängderna med stöd av husförhörslängderna eller vice versa.

För att få en kvantitativ belysning av detta spörsmål har antalet flyttningar enligt flyttningslängder satts i procentuell relation till antalet utomsocknes flyttningar enligt husförhörslängder för tiden 1861/1870. Följande procenttal erhölls för de utvalda församlingarna: Svinnegarn 98, St Nikolai 100, Lunds landsförsamling 75, Visnums-Kil 100 samt TåTrFr 84.

Detta innebär, att för Svinnegarn, St Nikolai och Visnums-Kil mätte husförhörslängder och flyttningslängder i det närmaste samma sak. Däremot skulle för Lunds landsförsamling och TåTrFr flyttningslängder och husförhörslängder ej vara av samma värde, ifall flyttningarnas reella omfattning enligt kyrkobokföringen efterfrågas. Förutom att flyttningslängderna tydligen kunde underredovisa flyttningarnas omfattning mellan församlingar tillkommer, att husförhörslängderna men ej flyttnings-

---

inflyttningen, samt i alla händelser före den 9:de Nov. samma år, hos pastor förete prestbevis från utflyttningsorten. Skulle någon under tiden emellan den 8:de Nov. och årets slut hafva inflyttat i annan församling än den, han förut tillhört, bör han sist på åttonde dagen efter inflyttningen hafva till pastor aflemnat prestbevisen. Underlåter någon att fullgöra dessa föreskrifter, böte 2 riksdaler 50 öre. — 3:o Husbonde, vare, derest inflyttadt tjenstehjon icke redan hos pastor företett sitt prestbevis, pligtig att, vid vite af 2 riksdaler 50 öre, inom fjorton dagar sedan tjenstehjonet inträdt i tjenst, affordra och till pastor aflemna sådant betyg. Skulle hinder möta att på förenämnda sätt aflemna prestbevis, bör anmälan derom hos pastor göras inom den utsatta tiden. Undandrager sig någon att prestbevis sålunda tillhandahålla eller aflemna, drabbar ansvaret den tredskande. — 4:o Böter för ådagalagd tredska att fullgöra de i mom. 2 och 3 af denna § gifna föreskrifter förnyas med enahanda belopp för hvarje månad, hvarunder prestbevisets aflemnande eller tillhandahållande fördröjes utöfver den bestämda tiden. — 5:o Innehafvare af fast egendom i stad eller på landet, eller den hans ställe företräder, vare, vid vite af 2 riksdaler 50 öre, förbunden att, efter det husbonde eller annan person med hvilken aftal om bostad afslutats, inflytta från annan församling till huset eller på egorna, derom underrätta pastor inom fjorton dagar från flyttningen, så vida icke den inflyttande sjelf det redan tillkännagifvit.» SFS 1861:45 §5.

längderna upptager flyttningar inom församlingens ram. Konsekvensen härav har blivit, att husförhörslängder använts istället för flyttningslängder vid undersökningen av de utvalda församlingarnas rörlighet.

Agrara samhällsgrupper

De utvalda församlingarna var utpräglade jordbruksförsamlingar. Den fasta egendomens fördelning på jordbruksfastighet och annan fastighet än jordbruksfastighet visar således, att jordbruksfastigheternas procentuella andel av det totala var för Svinnegarn 98, för St Nikolai 94, för Lunds landsförsamling 98, för Visnums-Kil 99 samt för TåTrFr 100.[3])

Med ståndspersoner förstås ägare och arrendatorer av större jordbruk, officerare, präster och andra högre tjänstemän.[4]) Med kvalificerad arbetskraft avses förmän, hantverkare, bokhållare och lägre tjänstemän. Ägare och arrendatorer av bondejordbruk har angetts som bönder. Den okvalificerade arbetskraften sammansattes av drängar, pigor, statare, torpare, lösarbetare och annan okvalificerad arbetskraft.

Den okvalificerade arbetskraften dominerade helt (tab. 22). Antalet ej okvalificerade har ej tillåtit en uppdelning på mer än två grupper, nämligen ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft samt bönder. Pre-

Tab. 22. *Flyttarna i % fördelade på samhällsgrupper för de utvalda församlingarna 1861/70.*

Samhällsgrupper	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft	8	10	13	5	2
Bönder	3	4	6	6	11
Okvalificerad arbetskraft	89	85	81	89	87
Antal personer	1 105	5 610	3 228	3 346	1 692

Källor: Husförhörslängder enligt tab. 1.
Anm. I: För St Nikolai 1863/70 här och framledes.
Anm. II: Här är inräknade flyttningar inom församlingarna.

[3]) Taxeringslängder län C, D, M, S, R 1862. KA; se tab. 94—98.
[4]) S. Carlsson, Ståndssamhälle och ståndspersoner, s. 9 ff.

liminärt hade ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft uppdelats i tvenne grupper. Medeltal erhölls emellertid för den mindre gruppen ståndspersoner, som uppenbarligen mest betingades av slumpmässiga faktorer. Ur homogenitetssynpunkt hade det varit önskvärt med en längre gående uppspaltning på samhälls- och yrkesgrupper.[5]) Den av forskningstekniska skäl gjorda begränsningen till de fem församlingarna har emellertid omöjliggjort en sådan.

Rörlighetens intensitet och lokala variationer

Med flyttningsintensitet förstås här medeltalet av inflyttare och utflyttare i procentuell relation till befolkningen. Flyttningsintensiteten för de olika samhällsgrupperna visar genomgående tendenser (tab. 23). Den okvalificerade arbetskraftens flyttningsintensitet var högst, medan bönderna hade den klart lägsta flyttningsintensiteten.[6]) Gruppen ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft dominerades helt av de senare. De flyttningstal, som kan studeras för gruppen ståndspersoner o. kva-

Tab. 23. *Flyttningsintensitet inklusive inomsocknes flyttning för de utvalda församlingarnas samhällsgrupper 1861/70.*

Samhällsgrupper	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft	5,3	10,9	17,6	17,2	4,4
Bönder	2,1	7,0	4,8	3,9	2,7
Okvalificerad arbetskraft	18,3	19,6	22,8	18,3	12,3
Medeltal	12,8	17,1	18,1	15,4	8,5

Källor: Se tab. 22.

[5]) Jfr. E. Dahlström, Synpunkter på termen »samhällsklass», s. 81 ff; exempel på klassificeringar: B. Hanssen, a.a., s. 50 ff.

[6]) Jfr. B. Hanssen, a.a., s. 104. Närmare jämförelse med Hanssens resultat omöjliggörs av, att antalet flyttare för olika samhällsgrupper ej satts i relation till motsvarande befolkningstal. Det otillfredsställande med ett sådant tillvägagångssätt har påpekats av exempelvis S. Godlund, Flyttnings- och pendlingsfält, s. 59.

lificerad arbetskraft, kan därför i huvudsak sägas avspegla den kvalificerade arbetskraftens flyttningsintensitet.

Den okvalificerade arbetskraften har i tab. 23 redovisats i en grupp. Som framgått av tab. 5 divergerade avsevärt olika arbetskraftskategoriers omsättningsintensitet. Flyttningsintensiteten för arbetskraftskategorierna för de utvalda församlingarna visar i grova drag samma tendenser.

Den betydande skillnaden i flyttningsintensitet mellan ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft och bönder bör främst ses i samband med, att bönderna på ett helt annat sätt än ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft var bundna till arbetsplatsen.

Den okvalificerade arbetskraften hade den högsta flyttningsintensiteten. Tidigare undersökningar har funnit både för jordbrukssamhällen och industrisamhällen, att okvalificerad arbetskraft tenderar att vara rörligare än mer kvalificerade arbetskraftskategorier.[7])

I tab. 24 har flyttningsintensiteten för de utvalda församlingarna redovisats med flyttningar inom församlingarnas ram exkluderade och inkluderade. Med de inomsocknes flyttningarna inkluderade befinnes flyttningsintensiteten ligga på en mer än trefalt högre nivå för Visnums-Kil och en drygt dubbel så hög för St Nikolai och TåTrFr, än när dessa flyttningar exkluderats, medan för Svinnegarn och Lunds landsförsamling förändringarna blir mer begränsade.

Detta innebär vid ett studium av lokala skillnader i flyttningsintensitet, att inomsocknes flyttningarna bör inkluderas. I annat fall kan missvisande värden erhållas.

Tab. 24. *Flyttningsintensitet exklusive inomsocknes flyttning samt flyttningsintensitet inklusive inomsocknes flyttning för de utvalda församlingarna 1861/70.*

Flyttnings-intensitet	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
Exklusive	8,6	7,7	13,9	4,3	4,0
Inklusive	12,8	17,1	18,1	15,4	8,5

Källor: Se tab. 22.

[7]) B. Hanssen, a.a., s. 104 ff; B. Rundblad, a.a., s. 171 ff.

Tab. 25. *Befolkning, areal, befolkningstäthet och inomsocknes flyttning i % av totalflyttningen för de utvalda församlingarna 1861/70.*

Utvalda församlingar	Befolkning antal	Areal hektar	Hektar per individ	Inomsocknes flyttning i % av totalflyttningen
Svinnegarn	517	2 175	4,2	20
St Nikolai	2 267	11 330	5,0	38
Lunds landsförsamling	1 014	1 353	1,3	13
Visnums-Kil	1 691	9 758	5,8	56
TåTrFr	1 350	4 533	3,4	36

Källor: Befolkning 1861/70 enligt summariska folkmängdsredogörelser. SCA; areal enligt beskrivning till ekonomiska kartan; inomsocknes flyttningar enligt tab. 50.

Att andelen inomsocknes flyttningar i procent av totalflyttningen växlar brukar sättas i samband med befolkningstäthet och församlingsstorlek.[8]) För de utvalda församlingarna kan också ett samband intolkas. Av tab. 25 framgår sålunda, att Visnums-Kil hade störst andel inomsocknes flyttning och lägst befolkningstäthet. Därtill kommer att Visnums-Kil i jämförelse med de övriga utvalda församlingarna var relativt stor. Lunds landsförsamling med den lägsta andelen inomsocknes flyttare hade högst befolkningstäthet och var minst till arealen. Data för Svinnegarn, St Nikolai samt TåTrFr kan i viss mån infogas i samma mönster.

Flyttningsutbyte med städer

Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft flyttade i högre grad till den större mer avlägsna staden än den okvalificerade arbetskraften. Bönder med undantag för dem i St Nikolai flyttade företrädesvis till den mest närbelägna staden.

[8]) Exempel på inomsocknes flyttning; S. Dahl, Den inre migrationens komplicerade mekanism, s. 2 f; G. Kulldorf, Migration Probabilities, s. 36; E. Lövgren, The Geographical Mobility of Labour, s. 387; B. Wendel, Regional Aspects of Internal Migration and Mobility in Sweden 1946—1950, s. 7 ff.

För den okvalificerade arbetskraften var det i flertalet fall ett nära samband mellan inflyttning och utflyttning. Där sambandet var svagt som för vissa städer med vilka Svinnegarn, Visnums-Kil och TåTrFr hade flyttningsutbyte, var antalet observationer så begränsat, att slumpmässiga faktorer bör ha spelat in. Att för ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft samt för bönder ett oregelbundet mönster erhållits, torde i huvudsak få tillskrivas observationernas fåtalighet.

Tab. 26. *Inflyttning i % från vissa städer till Svinnegarn och utflyttning i % till vissa städer från Svinnegarn fördelad på samhällsgrupper 1861/70.*

Samhälls-grupper	Enköping		Stockholm		Västerås		Övriga städer		Antal personer	
	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.
Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft	—	—	73	83	—	17	27	—	11	6
Bönder	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Okvalificerad arbetskraft	48	47	23	42	12	9	18	2	40	43
Medeltal	37	41	33	47	10	10	20	2	51	49

Tab. 27. *Inflyttning i % från vissa städer till St Nikolai och utflyttning i % till vissa städer från St Nikolai fördelad på samhällsgrupper 1861/70.*

Samhälls-grupper	Nyköping		Stockholm		Norr-köping		Göteborg		Övriga städer		Antal personer	
	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.
Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft	58	76	25	13	5	8	3	—	9	3	64	93
Bönder	44	100	26	—	—	—	—	—	30	—	27	1
Okvalificerad arbetskraft	90	87	6	10	2	2	—	—	2	1	303	445
Medeltal	81	85	11	11	3	3	1	—	5	2	394	539

Tab. 28. *Inflyttning i % från vissa städer till Lunds landsförsamling och utflyttning i % till vissa städer från Lunds landsförsamling fördelad på samhällsgrupper 1861/70.*

Samhälls-grupper	Lund		Malmö		Hälsing-borg		Övriga städer		Antal personer	
	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.
Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft	85	93	14	—	—	2	1	5	97	84
Bönder	100	100	—	—	—	—	—	—	38	30
Okvalificerad arbetskraft	94	94	3	4	—	1	2	1	292	489
Medeltal	93	94	6	4	—	1	2	2	427	603

Tab. 29. *Inflyttning i % från vissa städer till Visnums-Kil och utflyttning i % till vissa städer från Visnums-Kil fördelad på samhällsgrupper 1861/70.*

Samhälls-grupper	Kristine-hamn		Mariestad		Filipstad		Övriga städer		Antal personer	
	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.
Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft	25	30	4	5	—	5	71	60	28	20
Bönder	100	—	—	—	—	—	—	—	4	—
Okvalificerad arbetskraft	71	64	10	1	10	4	10	31	31	98
Medeltal	52	58	6	2	5	4	37	35	63	118

Tab. 30. *Inflyttning i % från vissa städer till TåTrFr och utflyttning i % till vissa städer från TåTrFr fördelad på samhällsgrupper 1861/70.*

Samhälls-grupper	Lidköping		Stockholm		Göteborg		Övriga städer		Antal personer	
	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.	Infl.	Utfl.
Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft	50	—	—	—	25	—	25	100	8	1
Bönder	—	100	—	—	—	—	—	—	—	5
Okvalificerad arbetskraft	80	45	20	32	—	17	—	6	20	53
Medeltal	71	49	14	29	7	15	7	7	28	59

Källor: Se tab. 22.

Ifråga om flyttningarnas fördelning på olika städer visar St Nikolai och Lunds landsförsamling särdrag. För St Nikolai var 84% av flyttningsutbytet med städer flyttningsutbyte med Nyköping, medan för Lunds landsförsamling 94 % av flyttningsutbytet med städer var flyttningsutbyte med staden Lund. För Svinnegarn, Visnums-Kil och TåTrFr var det en mer jämn fördelning på ett antal städer.

Att Lund och Nyköping så totalt dominerade stadsutbytet för Lunds landsförsamling respektive St Nikolai får i första hand ses i samband med, att Lunds landsförsamling och St Nikolai direkt gränsade till Lund respektive Nyköping. Lunds landsförsamlings större flyttningsutbyte med städer än St Nikolai kan förklaras av, att Lund hade omkring dubbelt så stor folkmängd som Nyköping. Att Svinnegarns flyttningsutbyte med städer var så avsevärt mindre än för St Nikolai och

Tab. 31. *Avstånd från de utvalda församlingarna till vissa städer i km.*

Svinnegarn		St Nikolai		Lunds landsförsamling	
Enköping	7	Nyköping	[9])	Hälsingborg	55
Stockholm	88	Stockholm	116	Lund	[9])
Västerås	30	Norrköping	70	Malmö	16
Visnums-Kil		**TåTrFr**			
Filipstad	65	Göteborg	109		
Kristinehamn	22	Lidköping	22		
Mariestad	50	Stockholm	399		

Tab. 32. *Befolkning för vissa städer 1860. 1000-tal personer.*

Enköping	Stockholm	Västerås	Nyköping	Norrköping	Hälsingborg	Lund
1,6	112,4	4,5	4,8	20,0	5,3	8,4

Malmö	Filipstad	Kristinehamn	Mariestad	Lidköping	Göteborg
18,9	1,8	2,6	2,3	3,3	37,0

Källa: BSOS 1856—60. Litt. A. II. 2. Tab. 1.

[9]) Nyköping och Lund gränsade till St Nikolai respektive Lunds landsförsamling. För de utvalda församlingarna har kyrkorna tagits som utgångspunkt vid avståndsmätningen. En ungefärlig centrumpunkt har använts för städerna.

Lunds landsförsamling var tydligen betingat av, att Enköping dels var mer avlägset och dels hade en betydligt mindre befolkning än Nyköping respektive Lund. Lidköping låg på samma avstånd från TåTrFr som Kristinehamn från Visnums-Kil. Lidköpings högre befolkningstal i förhållande till Kristinehamn kan till en del vara förklaringen till, att flyttningsutbytet för TåTrFr med Lidköping var större än Visnums-Kils flyttningsutbyte med Kristinehamn.

Mälarlänen tycks sedan gammalt ha varit befolkningsförsörjare åt Stockholm.[10]) Svinnegarns och St Nikolais flyttningsutbyte med Stockholm får därför anses passa in i gängse mönster. Däremot kan det uppfattas som något anmärkningsvärt, att Visnums-Kil och TåTrFr hade ett så pass stort flyttningsutbyte med Stockholm.

St Nikolais och Lunds landsförsamlings flyttningsutbyte med städer var till 84 respektive 94 % flyttningsutbyte med Nyköping och Lund. De stora städerna Stockholm och Malmö fick tydligen helt stå i skuggan av de angränsande medelstora städerna. Däremot för Svinnegarn, Visnums-Kil och TåTrFr, som ej hade någon medelstor stad i det omedelbara grannskapet, kom istället storstaden Stockholm att få en ej obetydlig andel.[11])

Flyttningsutbyte med städer och jordbruksförsamlingar

De utvalda församlingarnas flyttningsutbyte med industriförsamlingar uppgick som regel till mindre än 1 procent av det totala flyttningsutbytet, varför det ej funnits anledning att särskilt redovisa industriförsamlingar i tab. 33, där flyttningsutbytet uppdelats på städer och jordbruksförsamlingar.[12])

Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft hade genomgående ett relativt större flyttningsutbyte med städer än bönder och okvalificerad arbetskraft. Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft hade också en större andel av flyttningsutbytet med städer än andel av totalflyttningen, som framgår av en jämförelse mellan tab. 22 och 34.

---

[10]) G. Utterström, a.a., s. 7.

[11]) I viss mån jämförbara undersökningar visar liknande tendenser: E. Kant, Den inre omflyttningen i Estland i samband med de estniska städernas omland, s. 85 ff; C.-G. Janson, Urbanisering och flyttning, s. 208.

[12]) Indelningen på församlingstyper framgår av bil. III.

Tab. 33. *Flyttningsutbyte i % med städer och jordbruksförsamlingar fördelat på samhällsgrupper för de utvalda församlingarna 1861/70.*

Samhällsgrupper	Svinnegarn		St Nikolai		Lunds landsförsamling		Visnums-Kil		TåTrFr	
	Städer	Jordbruksförsamlingar	Städer	Jordbruksförsamlingar	Städer	Jordbruksförsamlingar	Städer	Jordbruksförsamlingar	Städer	Jordbruksförsamlingar
Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft	21	79	31	69	51	49	35	65	38	62
Bönder	—	100	26	74	37	63	3	97	13	87
Okvalificerad arbetskraft	11	89	27	73	36	64	11	89	8	92
Medeltal	11	89	27	73	38	62	12	88	9	91

Källor: Se tab. 22.
Anm. 1: Inomsocknes flyttningar ej inkluderade.

Tab. 34. *Flyttningsutbyte med städer i % fördelat på samhällsgrupper för de utvalda församlingarna 1861/70.*

Samhällsgrupper	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft	17	17	18	27	10
Bönder	—	3	7	2	6
Okvalificerad arbetskraft	83	80	75	71	84

Källor: Se tab. 22.
Anm. 1: Inomsocknes flyttningar ej inkluderade.

För de utvalda församlingarna divergerade flyttningsutbytet med andra jordbruksförsamlingar från ca 90 % för Svinnegarn, Visnums-Kil och TåTrFr till 73 respektive 62 % för St Nikolai och Lunds landsförsamling. Den relativt stora andelen flyttningsutbyte med städer för

Tab. 35. *Nettoflyttningsintensitet*[14]) *för de utvalda församlingarna med städer och jordbruksförsamlingar 1861/70.*

Församlingstyp	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
Städer	+2	—16	—17	—30	—36
Jordbruksförsamlingar	—1	+ 4	+17	— 9	— 5
Medeltal	—	— 1	+ 5	—12	— 7

Källor: Se tab. 22.

St Nikolai och Lunds landsförsamling torde till stor del få ses betingat av den omedelbara närheten till Nyköping respektive Lund.

Av tab. 35 framgår att Lunds landsförsamling och St Nikolai hade inflyttningsöverskott från jordbruksförsamlingar och utflyttningsöverskott till städer. Lunds landsförsamling och St Nikolai gränsade direkt till Lund respektive Nyköping, som svarade för huvuddelen av nettoflyttningen med städer för de tvenne jordbruksförsamlingarna. St Nikolai och Lunds landsförsamling är tydligen exempel på jordbruksförsamlingar i direkt anslutning till städer, fungerande som mellanstationer för en etappvandring.[13]) Visnums-Kil och TåTrFr var belägna flera mil från närmaste stad. De hade utflyttningsöverskott till både städer och jordbruksförsamlingar.

Rörlighet och distans

Enligt Young skulle centralortens attraktionskraft avta med kvadraten på avståndet. Efterkommande forskning har visat, att Youngs formel, applicerad på empiriskt material, tycks äga en viss generalitet

[13]) Flyttningen från landsbygd till stad sker uppenbarligen till stor del i form av etappvandringar. För en översikt av några av de mer kända undersökningarna: K.E. Bergsten, a.a., s. 35 f; C.-G. Janson, a.a., s. 210 ff; E. Kant, a.a., s. 88 ff.

[14]) Med nettoflyttningsintensitet förstås skillnaden mellan inflyttning och utflyttning i procent av inflyttning plus utflyttning.

för industrisamhällen.[15]) För ett tidigare skede i samhällsutvecklingen såsom för svenskt 1860-tal kräver däremot Youngs formel en modifiering. T. Hägerstrand har således med stöd av flyttningslängder undersökt flyttningsrörelserna för jordbruksförsamlingen Asby och funnit, att kurvan för attraktionen var brantare under 1860-talet än för ett senare industrialiserat skede.[16])

De utvalda församlingarnas inflyttningar och utflyttningar har indelats efter de huvudsakliga avståndsklasser, som Hägerstrand använt för Asby. I jämförelse med Asby befinnes flyttningarna för de utvalda församlingarna uppvisa grovt sett samma mönster (tab. 44).

Enligt tab. 44 hade Visnums-Kil den avgjort flackaste avståndsfördelningen av de utvalda församlingarna. Däremot hade Visnums-Kil enligt tab. 45, där flyttningar inom församlingens ram inkluderats, en avsevärt brantare avståndsfördelning. Om de inomsocknes flyttningarna inkluderas eller ej påverkas även avståndsfördelningen för de övriga utvalda församlingarna.[17])

De utvalda församlingarnas flyttningsutbyte med andra jordbruksförsamlingar, fördelade på avståndsklasser, framgår av tab. 46. Exkluderingen av städerna har givit avsevärt förändrade relationer. För St Nikolai och Lunds landsförsamling har en avsevärt flackare avståndsfördelning erhållits.[18])

Youngs formel har kritiserats.[19]) Som påpekats av E. Kant får emellertid ej en formel av den typ som Youngs förväntas vara exakt giltig,

---

[15]) Exempelvis E. Kant, a.a., s. 104 ff; jfr K.E. Bergsten, a.a., s. 8.

[16]) T. Hägerstrand, En landsbygdsbefolknings flyttningsrörelser, s. 134.

[17]) Förklaringar till skillnader i andel inomsocknes flyttare för de utvalda församlingarna ges ovan s. 47.

[18]) Den tekniska innebörden av en exkludering av stadsutbytet framgår av ovan s. 45 ff.

[19]) Exempelvis B. Hanssen, a.a., s. 130. »Man måste a priori förutsätta en oregelbunden konfiguration på varje slag av sociala fält, vilka ej äro följden av en rationell planering. Följaktligen blir resultatet med största sannolikhet vilseledande, om en indelning sker efter geometriska principer med exempelvis koncentriska cirklar på lika avstånd från varandra. De verkliga sociala fälten äro ju ofta inte ens sammanhängande. Osannolikheten för att någon ens tillnärmelsevis riktig uppskattning av migrationsintensiteten på detta sätt skulle ernås minskas inte av att varje primärt fält består av skilda socialgrupper med sinsemellan olika sekundära aktivitetsfält.»

applicerad på samhällsvetenskapligt material.[20]) Youngs formel bör närmast uppfattas som ett försök bland många att ge en matematisk beskrivning av en viss social företeelse.[21]) Här skall endast påpekas, att flyttningarnas avståndsfördelning påverkas av, om de inomsocknes flyttningarna exkluderas samt av belägenheten i förhållande till städer.

I den mån värden erhållits, som visar samband mellan flyttningsfrekvens och distans efter det mönster, som föreslagits av Young, har det varit för okvalificerad arbetskraft.[22]) För de utvalda församlingarnas okvalificerade arbetskraft har relationer observerats, som nära överensstämmer med dem för hela befolkningen. Detta får ses betingat av, att den okvalificerade arbetskraften helt dominerade. Däremot för ståndspersoner och bönder var det ej fråga om, att flyttningsfrekvensen ens mycket grovt sett tenderade att avta med kvadraten på avståndet, vilket kan delvis tänkas sammanhänga med antalet observationer.

För den okvalicerade arbetskraften var det i flertalet fall ett nära samband mellan inflyttning från och utflyttning till städer. Även för inflyttning från och utflyttning till jordbruksförsamlingar kan ett nära samband iakttagas mellan inflyttning och utflyttning för den okvalificerade arbetskraften. Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskrafts samt bönders flyttningsutbyte med städer och jordbruksförsamlingar visar ett begränsat mått av samband mellan inflyttning och utflyttning, vilket till en del kan ses betingat av observationernas ringa antal. Att de olika samhällsgrupperna skulle ha divegerande samband mellan inflyttning och utflyttning är också möjligt, även om det här redovisade materialet ej närmare kan sägas uppfylla de förutsättningar, som skulle krävas för en jämförelse.[23])

För en närmare avvägning av de faktorer, som kan ha påverkat individernas attityd till distansen vid flyttning, torde material saknas.[24])

[20]) E. Kant, a.a., s. 107. »Tidigare har också förf. uttalat sitt tvivel på, att Youngs formel vore matematiskt giltig överallt ... Men samtidigt får vi inte glömma att denna formel först och främst hänför sig till den horisontala dimensionen i det s.k. sociala eller socialekonomiska rummet. Därför bör inflytandet av fysisk-geografiska faktorer, särskilt vid anmärkningsvärda avvikelser, tagas i betraktande först i andra hand.»

[21]) E. Kant, Omlandsforskning och sektorsanalys, s. 24.

[22]) K.E. Bergsten, a.a., s. 8.

[23]) J. Wallander, a.a., s. 16. Översikt över senare litteratur: C.-G. Janson, a.a., s. 205 ff.

[24]) Synpunkter på hur distansen kan uppfattas av flyttande: S. Dahl, De olika yrkesgruppernas flyttningar, s. 87 ff; E. Kant, a.a., s. 107 ff.

Tab. 36. *Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskrafts utflyttning från de utvalda församlingarna i % fördelad på avståndsklasser 1861/70.*

Avstånd km	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
–17	72	56	73	33	7
18–34	5	14	6	7	36
35–68	21	14	3	13	7
69–	2	16	19	48	50
Antal personer	43	250	172	46	14

Tab. 37. *Bönders utflyttning från de utvalda församlingarna i % fördelad på avståndsklasser 1861/70.*

Avstånd km	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
–17	100	49	89	49	92
18–34	—	35	5	—	8
35–68	—	10	—	11	—
69–	—	6	5	39	—
Antal personer	12	68	95	61	62

Tab. 38. *Okvalificerad arbetskrafts utflyttning från de utvalda församlingarna i % fördelad på avståndsklasser 1861/70.*

Avstånd km	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
–17	74	72	77	63	75
18–34	13	19	11	16	12
35–68	9	3	3	3	2
69–	4	6	9	18	10
Antal personer	390	1 455	1 068	717	504

Tab. 39. *Utflyttning från de utvalda församlingarna samt Asby i % fördelad på avståndsklasser 1861/70.*

Avstånd km	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr	Asby
–17	75	69	77	60	76	74
18–34	12	19	10	14	12	14
35–68	10	5	3	4	2	8
69–	3	7	10	22	10	4
Antal personer	445	1 773	1 335	824	580	685

Tab. 40. *Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskrafts inflyttning till de utvalda församlingarna i % fördelad på avståndsklasser 1861/70.*

Avstånd km	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
–17	31	48	72	32	8
18–34	22	22	16	14	38
35–68	39	12	3	10	8
69–	8	18	10	43	46
Antal personer	36	225	193	69	13

Tab. 41. *Bönders inflyttning till de utvalda församlingarna i % fördelad på avståndsklasser 1861/70.*

Avstånd km	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
–17	67	61	86	32	78
18–34	33	17	4	29	8
35–68	—	3	5	10	3
69–	—	19	5	28	12
Antal personer	15	77	100	78	40

Tab. 42. *Okvalificerad arbetskrafts inflyttning till de utvalda församlingarna i % fördelad på avståndsklasser 1861/70.*

Avstånd km.	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
–17	74	69	75	81	81
18–34	14	19	14	10	11
35–68	8	5	6	2	3
69–	5	7	5	6	5
Antal personer	393	1 418	1 174	499	448

Tab. 43. *Inflyttning till de utvalda församlingarna samt Asby i % fördelad på avståndsklasser 1861/70.*

Avstånd km	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr	Asby
–17	70	66	75	70	79	77
18–34	15	20	14	13	11	12
35–68	10	6	6	4	3	8
69–	5	9	6	13	7	3
Antal personer	444	1 720	1 467	646	501	631

Tab. 44. *Flyttning exklusive rörlighet inom församlingens ram för de utvalda församlingarna samt Asby i % fördelad på avståndsklasser 1861/70.*

Avstånd km	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr	Asby
–17	72	67	76	64	77	75
18–34	14	19	12	14	12	13
35–68	10	5	4	4	2	8
69–	4	8	8	18	9	3
Antal personer	889	3 493	2 802	1 470	1 081	1 316

Tab. 45. *Flyttning inklusive rörlighet inom församlingens ram för de utvalda församlingarna i % fördelad på avståndsklasser 1861/70.*

Avstånd km	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
–17	78	80	79	84	85
18–34	11	12	10	6	8
35–68	8	3	4	2	2
69–	3	5	7	8	5
Antal personer	1 105	5 610	3 228	3 346	1 692

Tab. 46. *Flyttningsutbyte med jordbruksförsamlingar exklusive rörlighet inom församlingens ram för de utvalda församlingarna i % fördelad på avståndsklasser 1861/70*

Avstånd km	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
–17	76	62	63	74	84
18–34	14	26	19	8	8
35–68	11	7	6	3	3
69–	—	5	12	16	6
Antal personer	789	2 560	1 772	1 289	994

Källor tab. 36—46: Se tab. 22.

Flyttningsfält och födelseortsfält

Det är knappast möjligt "att dra en gräns för en orts eller ett givet områdes inflytelsekrets: från ett intensivt grepp om den närmaste omgivningen avtar dess inflytande utåt asymptotiskt för att utan fast gräns tona ut". Istället för område användes därför i migrationssammanhang vanligtvis termen fält. På samma sätt som ett befolkningsområde omgives av flyttningsfält, kan det sägas vara omgivet av födelseortsfält.[25])

Någon identitet kan ej förväntas mellan avståndsfördelning enligt flyttningsfält och födelseortsfält. Flyttningsfälten ger flyttningsström-

[25]) K.E. Bergsten, a.a., s. 24.

mar för vissa bestämda år, medan födelseortsfälten resultatet av en befolknings geografiska rörlighet vid en given tidpunkt.

Flyttningarnas avståndsfördelning för de utvalda församlingarna visar små divergenser. Däremot kan för födelseortsfälten utpräglade skillnader noteras.[26]) För Visnums-Kil och TåTrFr var således omkring 90% av befolkningen född inom en radie av 17 kilometer, medan för Svinnegarn, St Nikolai och Lunds landsförsamling omkring 60 % av befolkningen var född inom en radie av 17 kilometer. Det är möjligt, att de betydligt flackare födelseortsfälten för Svinnegarn, St Nikolai och Lunds landsförsamling till en del betingas av deras närhet till städer, från vilka en etappflyttning kan ha ägt rum. Å andra sidan skulle man i så fall vänta sig, att Svinnegarn skulle ha den brantaste avståndsfördelningen. Så var emellertid ej fallet. Det får därför förutsättas, att andra faktorer, såsom förekomsten av regionala variationer i flyttningarnas avståndsfördelning, varit av betydelse.[27])

Flyttningsfält och födelseortsfält kompletterar varandra. Tillsammans ger de en bild av arbetsmarknaders grad av slutenhet över en längre tidsperiod.[28]) Man kan exempelvis kalla ett område med 17 kilometers radie från de utvalda församlingarna en lokal arbetsmarknad. Rörligheten inom dessa lokala arbetsmarknader tenderade att ha en cirkulär karaktär. Termen cirkulationsfält skulle kunna användas.[29]) Cirkulationsfälten för Visnums-Kil och TåTrFr var sålunda betydligt mer centrerade än för Svinnegarn, St Nikolai och Lunds landsförsamling (tab. 47—54).

---

[26]) Enligt K.E. Bergsten, a.a., s. 36 ff skulle födelseortsfälten tendera att vara flackare än flyttningsfälten. Detta skulle tyda på, att etappflyttningen var starkare än tendensen att återvända till hembygden. För ett tidigare skede i samhällsutvecklingen tycks det ej generellt ha varit så, att födelseortsfälten var flackare än flyttningsfälten. För Visnums-Kil och TåTrFr var således födelseortsfält och flyttningsfält ifråga om avståndsfördelning grovt sett likartade.

[27]) I tabell 62 nedan behandlas den länsvisa födelseortsfördelningen. De län, där Svinnegarn och St Nikolai var belägna, visar en större andel utomläns födda än för de län där Visnums-Kil och TåTrFr låg.

[28]) Jämförelser mellan flyttningsfält och födelseortsfält: K.E. Bergsten, a.a., s. 35 ff; T. Hägerstrand, En modell för jämförelse mellan flyttnings- och födelseortsfält.

[29]) Den okvalificerade arbetskraften, uppdelad på arbetskraftskategorier, visar, att torparnas cirkulationsfält med undantag för TåTrFr möjligen kan sägas vara mer centrerade än för de övriga arbetskraftskategorierna, för vilka ej några enhetliga tendenser kan studeras.

Tab. 47. *Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskrafts flyttning för de utvalda församlingarna i % fördelad på avståndsklasser 1861/70.*

Avstånd km	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
Inom församling	10	17	10	32	21
–17	48	44	65	22	6
18–34	11	15	10	8	29
35–68	26	11	3	8	6
69–	5	14	13	30	38
Antal personer	88	569	406	171	34

Tab. 48. *Bönders flyttning för de utvalda församlingarna i % fördelad på avståndsklasser 1861/70.*

Avstånd km	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
Inom församling	23	41	4	32	45
–17	63	33	84	27	48
18–34	14	15	4	11	4
35–68	—	4	2	7	1
69–	—	8	5	23	3
Antal personer	35	245	204	203	185

Tab. 49. *Okvalificerad arbetskrafts flyttning för de utvalda församlingarna i % fördelad på avståndsklasser 1861/70.*

Avstånd km	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
Inom församling	20	40	14	59	35
–17	59	42	65	29	50
18–34	11	11	11	6	7
35–68	7	2	4	1	2
69–	3	4	6	5	5
Antal personer	982	4 796	2 618	2 972	1 473

Tab. 50. *Flyttning för de utvalda församlingarna i % fördelad på avståndsklasser 1861/70.*

Avstånd km	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
Inom församling	20	38	13	56	36
–17	58	42	66	28	49
18–34	11	12	10	6	8
35–68	8	3	4	2	2
69–	3	5	7	8	5
Antal personer	1 135	5 610	3 228	3 346	1 692

Tab. 51. *Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskrafts födelseorter för de utvalda församlingarna i % fördelade på avståndsklasser 1866/70.*

Avstånd km	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
Inom församling	10	24	7	26	26
–17	31	33	49	32	26
18–34	10	13	16	21	11
35–68	22	8	9	10	15
69–	27	22	18	11	22
Antal personer	51	207	116	62	46

Tab. 52. *Bönders födelseorter för de utvalda församlingarna i % fördelade på avståndsklasser 1866/70.*

Avstånd km	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
Inom församling	39	39	25	60	60
–17	47	31	52	26	33
18–34	14	18	9	2	6
35–68	—	3	7	7	—
69–	—	9	7	5	1
Antal personer	49	167	143	170	287

Tab. 53. *Okvalificerad arbetskrafts födelseorter för de utvalda församlingarna i % fördelade på avståndsklasser 1866/70.*

Avstånd km	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
Inom församling	20	27	11	60	40
–17	41	34	54	33	46
18–34	19	24	17	2	10
35–68	10	9	12	4	2
69–	11	7	7	1	2
Antal personer	468	1 629	952	1 328	1 367

Tab. 54. *Födelseorter för de utvalda församlingarna i % fördelade på avståndsklasser 1866/70.*

Avstånd km	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
Inom församling	20	27	12	59	43
–17	40	34	53	32	44
18–34	18	22	16	3	9
35–68	10	8	11	5	2
69–	12	8	8	2	2
Antal personer	568	2 003	1 211	1 560	1 700

Källor tab. 47—54: Se tab. 22.

Anm. I: Personer under 15 år har uteslutits vid beräkning av födelseorternas avståndsfördelning.

Rörlighetens sammansättning

Rörligheten har här indelats i lokal platsrörlighet, interlokal platsrörlighet och näringsgrensrörlighet. Med platsrörlighet förstås flyttningsutbyte med andra jordbruksförsamlingar. Med lokal platsrörlighet avses inomsocknes rörlighet samt flyttningsutbyte med andra jordbruksförsamlingar inom en radie av 17 kilometer, medan med interlokal platsrörlighet förstås flyttningsutbyte med andra jordbruksförsamlingar

Tab. 55. *Rörlighetens sammansättning i % för de utvalda församlingarna 1861/70.*

Rörlighets-kategorier	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsför-samling	Visnums-Kil	TåTrFr
Lokal platsrörlighet	73	70	48	84	85
Interlokal platsrörlighet	18	15	20	10	9
Näringsgrens-rörlighet	9	15	32	6	6

Källor: Se Tab. 22.

med en radie överstigande 17 kilometer. Näringsgrensrörlighet är flyttningsutbyte med städer.[30])

Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft hade ett relativt större flyttningsutbyte med städer än bönder och okvalificerad arbetskraft. Deras flyttnings- och födelseortsfält visar en avsevärt flackare avståndsfördelning än för bönder och okvalificerad arbetskraft. Även i andra avseenden kan ett avvikande mönster observeras för ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft.[31]) Då den okvalificerade arbetskraften numerärt helt dominerade, kommer rörlighetens sammansättning för de utvalda församlingarna att avspegla den okvalificerade arbetskraftens rörlighet.

Rörlighetens sammansättning divergerade betydligt för de utvalda församlingarna. Att näringsgrensrörligheten var så väsentligt högre för St Nikolai och Lunds landsförsamling än för Svinnegarn, Visnums-Kil och TåTrFr får främst ses betingat av lokaliseringen i förhållande till

[30]) Flyttningsutbyte med städer behövde emellertid ej vara detsamma som näringsgrensrörlighet. En okvalificerad jordbruksarbetare, som flyttat till stad, kunde där ha fortfarit som trädgårdsdräng eller anställd vid jordbruk, som bedrevs inom städerna. Som regel får det dock förutsättas, att vederbörande sysselsatts i nonagrar produktion av något slag. Det kan även tänkas, att enstaka, okvalificerade jordbruksarbetare, som flyttat till annan jordbruksförsamling, där blivit sysselsatt vid någon landsbygdsindustri. Även för bönder samt ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft behöver ej allt flyttningsutbyte med städer ha varit näringsgrensrörlighet.

[31]) Se ovan s. 39–57.

städer.[32]) Med hänsyn härtill kan det förmodas, att de erhållna relationerna för Svinnegarn, Visnums-Kil och TåTrFr var betydligt vanligare för jordbruksförsamlingar i allmänhet än de för St Nikolai och Lunds landsförsamling.

För tiden omkring 1950 har ett försök gjorts av R. Meidner att beräkna rörlighetens sammansättning (tab. 56). Då Meidner ej anger någon närmare geografisk bestämning av termen lokal arbetsmarknad, är det möjligt, att den här gjorda avgränsningen av en lokal arbetsmarknad som ett område med 17 kilometers radie blott i begränsad omfattning möjliggör en jämförelse.

Givetvis kan sammanställningar av den typ, som redovisas i tab. 55 och 56, ej göra anspråk på jämförbarhet annat än i grova drag.[33]) En viss likhet kan emellertid intolkas. Lokal platsrörlighet för okvalificerad arbetskraft dominerade sålunda både på den snarast industriella arbetsmarknaden omkring 1950 och på den förindustriella agrara för 1860-talet.[34])

Med hänsyn till överrörligheten för tiden omkring 1950 fanns det anledning att fråga, varför den lokala platsrörligheten var av så stor omfattning.[35]) Flyttningsintensiteten 1861—1870 för de utvalda församlingarna var emellertid även i jämförelse med senare tidsperioder

Tab. 56. *Uppskattning i % av rörlighetens sammansättning omkring 1950.*

Lokal arbetsplatsrörlighet	Interlokal arbetsplatsrörlighet	Näringsgrensrörlighet	Statusrörlighet
60 à 70	högst 10	10 à 15	10 à 12

Källa: R. Meidner, a.a., s. 183

[32]) Se ovan s. 41 ff.

[33]) Meidner bygger på källmaterial av annan typ än här. Termerna arbetsplatsrörlighet och näringsgrensrörlighet får därför en delvis annan innebörd. Den längre gående differentieringen på olika näringsgrenar hos Meidner medför en ytterligare komplikation. Den av Meidner gjorda indelningen kan dock sägas vara uppgjord efter samma principer som den i tab. 55 redovisade. R. Meidner, a.a., s. 155 ff.

[34]) I tidigare litteratur har den begränsade benägenheten hos arbetskraft att byta yrke understrukits. En forskningsöversikt ges hos R. Meidner, a.a., s. 150 f.

[35]) R. Meidner, a.a., s. 10 ff.

betydande.[36]) Det finns därför skäl att ställa samma spörsmål i förgrunden för 1860-talet. Arbetstagarnas rörlighet bör ej uppfattas som i första hand betingad av förhoppningar att erhålla påtagliga materiella fördelar.[37]) På arbetsmarknaden under 1860-talet tenderade utbudet att vara större än efterfrågan på okvalificerad arbetskraft. Snarast får den höga agrara platsrörligheten uppfattas som en till större del på arbetstagarnas initiativ uppkommen rörlighet, betingad av faktorer, som ej torde vara direkt mätbara.[38])

Flyttningarnas säsongsfördelning

Uppgifter om flyttningarnas säsongsfördelning, såsom de redovisas i tab. 57—59, har ett växlande källvärde. Som framgår av tab. 60 var bortfallet — d.v.s. antalet flyttningar, för vilka flyttningsdatum saknas i procent av det totala antalet flyttningar — för Svinnegarn och Lunds landsförsamling ca 50, för St Nikolai drygt 15, medan det för Visnums-Kil och TåTrFr var helt obetydligt. Å andra sidan visar Svinnegarn,

---

[36]) Flyttningsintensiteten för de utvalda församlingarna i procent av flyttningsintensiteten för de län, där de var belägna, utgjorde: Svinnegarn 125, St Nikolai 108, Lunds landsförsamling 149, Visnums-Kil 134 samt TåTrFr 69. Faktorer, såsom skillnader i församlingsstorlek och befolkningstäthet, inverkade så, att det ej får förutsättas, att de utvalda församlingarna med undantag för TåTrFr skulle ha en högre faktisk rörlighetsintensitet än genomsnittet för de län, där de var belägna. Att TåTrFr hade en lägre flyttningsintensitet än genomsnittet är således främst betingat av, att flyttningarna mellan de tre församlingarna exkluderats. Om istället de tre församlingarnas flyttningsintensitet beräknas var för sig, och därefter ett medeltal görs, kommer även relationen för TåTrFr över länsgenomsnittet. Procenttalens underlag ovan s. 40 och nedan s. 69. Flyttningsintensiteten 1861/70 för de län, där de utvalda församlingarna var belägna, var i % av flyttningsintensiteten för 1895/1904: C 78, D 64, M 77, S 82 och R 71. Som framgår av nedan s. 71 har befolkningen betecknats som högeligen rörlig vid tiden kring sekelskiftet 1900.

[37]) Som visats ovan s. 33 möter det svårigheter att erhålla data, belysande reallönedifferenser. Även om reallönedifferenser kan ha spelat in, bör det ej ha varit i någon högre grad, enär en rad undersökningar, som tagit ställning till detta problem, ej kunnat påvisa något mer utpräglat samband mellan lönedifferenser och rörlighet. Även i en undersökning, där reallönedifferenser tillmätes en större betydelse än som vanligen förkommer, understrykes betydelsen av andra delvis svårgripbara faktorer: B. Rundblad, a.a., s. 83 ff.

[38]) Se ovan s. 33.

St Nikolai och Lunds landsförsamling relationer, som ej väsentligt avviker från de för Visnums-Kil och TåTrFr.

Den starka koncentrationen av flyttningarna till oktober och november månader för den okvalificerade arbetskraften kan sättas i samband med, att 24 oktober var allmän flyttningsdag för tjänstehjon.[39]) Som påpekats, finns det emellertid skäl för antagandet, att en ej obetydlig överredovisning ägde rum under oktober och november månader av folkbokföringstekniska skäl.[40]) Även med beaktande härav förefaller det uppenbart, att oktober och november var de klart viktigaste flyttningsmånaderna.

Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft samt bönder hade ej anledning att i samma utsträckning som stora delar av den okvalificerade arbetskraften flytta under höstmånaderna oktober och november. De gjorde tydligen ej heller så. Likväl är det frapperande, i hur hög grad även för ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft jämte bönder flyttningarna skedde under månaderna oktober och november.[41])

Tab. 57. *Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskrafts flyttning i % fördelad på vissa månader för de utvalda församlingarna 1861/70.*

Vissa månader	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
Jan.–Aug.	21	20	20	38	29
Sep.	—	2	3	6	—
Okt.	41	36	14	27	52
Nov.	38	40	47	29	16
Dec.	—	2	16	—	3

[39]) Bakgrunden till att just 24 oktober blev flyttningsdag för tjänstehjon fr.o.m. 1819 har belysts av G. Utterström, Jordbrukets arbetare I, s. 235 ff.

[40]) J. Wallander, a.a., s. 302 f. Wallanders undersökning avser år 1944. Det kan antagas, att även för 1860-talet månaderna oktober och november blivit överredovisade; jfr T. Hägerstrand, Flyttningarna till och från Simrishamn under 1900-talet, s. 79 f.

[41]) I princip samma resultat har nåtts av J. Wallander, a.a., s. 124. »Sammanfattningsvis kan sägas att hur man än uppdelar materialet blir skillnaden i »höstfrekvens» mellan olika grupper ingen eller i varje fall liten. Detta betyder att de orsaker som skall ligga bakom flyttningarnas säsongvariationer bör vara av sådan art, att de i lika grad berör alla människor oavsett kön, ålder eller om de flyttat till eller från en kommun av den ena eller andra typen.»

Tab. 58. *Bönders flyttning i % fördelad på vissa månader för de utvalda församlingarna 1861/70.*

Vissa månader	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
Jan.–Aug.	67	30	21	38	41
Sep.	—	—	13	—	4
Okt.	—	44	9	13	16
Nov.	33	26	56	49	36
Dec.	—	—	1	—	3

Tab. 59. *Okvalificerad arbetskrafts flyttning i % fördelad på vissa månader för de utvalda församlingarna 1861/70.*

Vissa månader	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
Jan.–Aug.	18	11	9	24	9
Sep.	1	2	1	1	1
Okt.	36	42	30	37	67
Nov.	43	44	52	37	22
Dec.	2	1	8	1	1

Tab. 60. *Bortfall i % avseende samhällsgrupper för de utvalda församlingarna 1861/70.*

Samhällsgrupper	Svinnegarn	St Nikolai	Lunds landsförsamling	Visnums-Kil	TåTrFr
Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft	60	18	48	—	—
Bönder	44	8	51	—	—
Okvalificerad arbetskraft	61	19	50	—	—

Källor tab. 57—60: Se tab. 22.

Anm. I: De inomsocknes flyttningarnas säsongsfördelning har ej redovisats, enär bortfallet var mycket stort.

Anm. II: Endast för TåTrFr avses 1861/70, medan för Svinnegarn 1863/70, för St Nikolai 1863/64, för Lunds landsförsamling 1863/70, för Visnums-Kil 1864/70. Begränsningen nödvändiggjord av källtekniska skäl.

Sammanfattning

Flyttningslängderna kunde ha den karaktären, att de underredovisade flyttningarnas omfattning. De upptog ej heller flyttningar inom församlingens ram, vilket däremot husförhörslängderna gjorde. Konsekvensen härav har blivit, att husförhörslängder använts istället för flyttningslängder vid undersökningen av de utvalda församlingarna i deras egenskap av arbetsmarknader.

Befolkningen har indelats i tre kategorier: ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft, bönder och okvalificerad arbetskraft. Numerärt dominerade den okvalificerade arbetskraften med mellan 81 och 89 % av den totala flyttningen enligt husförhörslängder. Den betydande skillnaden i flyttningsintensitet mellan ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft å ena och bönder å den andra sidan bör kanske främst ses i samband med, att bönderna på ett helt annat sätt än ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft var bundna till arbetsplatsen. Den okvalificerade arbetskraften hade den högsta flyttningsintensiteten.

För ett studium av flyttningsintensitetens lokala variationer bör de inomsocknes flyttningarna inkluderas. I annat fall kan missvisande värden erhållas. Att andelen inomsocknes flyttning i procent av totalflyttningen växlade kan sättas i samband med befolkningstäthet och församlingsstorlek.

Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft hade ett relativt större flyttningsutbyte med städer än bönder samt okvalificerad arbetskraft. Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft hade också en större andel av flyttningsutbytet med städer än andel av totalflyttningen. Vidare flyttade ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft i större utsträckning till den större, mer avlägsna staden än bönder och okvalificerad arbetskraft.

Vid försök att åskådliggöra sambandet mellan rörlighet och distans för jordbruksförsamlingar bör tydligen de inomsocknes flyttningarna jämte belägenheten i förhållande till städer beaktas.

Både för flyttningsutbyte med städer och jordbruksförsamlingar har ett samband konstaterats mellan inflyttning och utflyttning. Detta har varit mest utpräglat för den okvalificerade arbetskraften. Det mindre påtagliga sambandet, som erhållits för ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft samt bönder, kan till en del ha berott på observationernas relativa fåtalighet.

Rörligheten inom lokala arbetsmarknader tenderade att ha en cirkulär karaktär. Visnums-Kil och TåTrFr hade avsevärt mer centrerade cirkulationsfält än Svinnegarn, St Nikolai och Lunds landsförsamling.

Lokal platsrörlighet för okvalificerad arbetskraft visar både på den industriella arbetsmarknaden omkring 1950 och på den förindustriella agrara för 1860-talet relationer, som tyder på, att för båda tidsperioderna den lokala platsrörligheten skulle vara den dominerande rörlighetskategorien.

Flyttningarna ägde i huvudsak rum under höstmånaderna. En viss överbetoning av höstflyttningen kan av tekniska skäl ha skett. Ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft jämte bönder flyttade ej i samma grad som den okvalificerade arbetskraften under höstmånaderna.

KAP. 3. RÖRLIGHET OCH ARBETSKRAFTSBEHOV

De lokala arbetsmarknaderna skall här infogas i ett vidare tidsmässigt och rumsligt sammanhang. En begränsning sker till i huvudsak tvenne aspekter, nämligen flyttningarnas omfattning och resultat. Ett genomgående tema i framställningen är frågan, huruvida rörligheten hade sådant omfång och karaktär, att behovet av arbetskraft blev tillgodosett.

Flyttningsintensitet enligt flyttningslängder och summariska folkmängdsredogörelser

I samband med att den svenska befolkningsstatistiken vid 1800-talets mitt fick fastare former bestämdes, att kontraktsprostar på landet och motsvarande befattningshavare i städer till statistiska centralbyrån skulle insända befolkningssammandrag av en delvis ny typ. Befolkningssammandragen eller de summariska folkmängdsredogörelserna, som de vanligtvis kallas, skulle förutom befolkningstal innehålla uppgift om antal födda, döda, inflyttade och utflyttade fördelade på kön. Uppgifterna skulle bygga på den kyrkliga folkbokföringen.[1])

Det får förutsättas, att uppgifterna om befolkningsantalet byggde på husförhörslängderna, medan data avseende antalet döda och födda var tagna från de specialböcker, som redovisade dessa kategorier. Däremot är det ej lika klart, på vilket underlag antalet inflyttningar och utflyttningar var fotade.

För ett antal församlingar i länen O, P, R och S har flyttningsintensiteten enligt summariska folkmängdsredogörelser och enligt flyttningslängder beräknats.[2]) Flyttningsintensiteten enligt summariska

[1]) BSOS Litt. A. 1856—1860. 1. s. 1 ff.

[2]) De i tab. 61 redovisade församlingarna i länen O, P, R och S är i huvudsak de, vars kyrkobokföring för 1860-talet inlevererats till GLA. Även en exempelsamling av denna typ kan ha ett visst värde, om dess begränsade giltighet inses.

Tab. 61. *Flyttningsintensitet enligt summariska folkmängdsredogörelser i % av flyttningsintensitet enligt flyttningslängder för vissa församlingar 1861/70.*

Län	Församling	Flyttningsintensitet	Län	Församling	Flyttningsintensitet	Län	Församling	Flyttningsintensitet
O	Askim	104	P	Eriksberg		R	Finnerödja	103
O	Fiskebäckskil	100		Broddarp	116	R	Sunnersberg	111
O	Holta	105		Mjäldrunga		R	Gösslunda	109
O	Ödsmål	108	P	Gällstad	100	R	Strö	125
O	Mollösund	100	P	Säm	100	R	Gökhem	104
O	Solberga	100	P	Marbäck	100	R	Marka	111
O	Kungshamn	75	P	Grönahög	100	R	Sörby	109
P	Borgstena	103	P	Finnekumla	100	S	Ekshärad	100
P	Böne	111	P	Tvärred	100	S	Sillbodal	100
P	Liared	120	R	Skara stad	95	S	Sunnemo	106
P	Knätte	135	R	Väring	108	S	Arvika landsförs.	100
P	Kylingared	118	R	Locketorp	106	S	Visnums-Kil	98
			R	Kinneved	102			
			R	Vårkumla	105			

Källor: Summariska folkmängdsredogörelser. SCA; flyttningslängder. GLA.
Anm. 1: I några fall bygger medeltalen på ett färre antal år än 1861/70.

folkmängdsredogörelser tenderar att ligga högre än enligt flyttningslängder. Ett större antal flyttare skulle således vara redovisade i de summariska folkmängdsredogörelserna än i flyttningslängderna. Detta skulle tyda på, att det förekom, att flyttningslängderna kompletterades.

Den inre omflyttningens omfattning och regionala variationer

Den tryckta länsvisa födelseortsstatistiken har använts av forskningen för att belysa den inre omflyttningens omfattning. En blick på tab. 62 o. 63 visar, att andelen utomläns födda ökat 1860—1900. Att i genomsnitt 93 procent av befolkningen 1860 var född inom det län, där den var bosatt, har tagits till intäkt för, att den inrikes omflyttningen under 1860-talet var obetydlig.[3]) G. Utterström påpekar således, att

[3]) Exempelvis T. Gårdlund, a.a., s. 291 och G. Utterström, a.a., s. 5 f.

den höga andelen inomläns födda 1860 »antyder, hur obetydlig den inrikes omflyttningen ännu var».[4])

Rörlighetsdata för de utvalda församlingarna har visat, att flyttningen i huvudsak kan förväntas ha varit cirkulär på korta distanser. Detta torde medföra, att rörligheten inom länen lätt underskattas i en sammanställning av födelseorter fördelade länsvis. Som jämförelse kan nämnas, att procentuella andelen inom socknen födda för befolkningen

Tab. 62. *Andel i % av befolkningen på landsbygden som var född inom det län där den var bosatt för 1860 och 1900.*

År	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N
1860		82	89	93	94	96	95	96	95	94	94	97	96
1900		69	79	84	90	91	91	92	91	93	90	90	91

År	O	P	R	S	T	U	W	X	Y	Z	AC	BD	Medeltal
1860	97	97	96	98	95	87	96	95	97	96	100	99	95
1900	90	91	94	94	88	80	89	86	89	89	96	90	89

Tab. 63. *Andel i % av befolkningen i städer som var född inom det län där den var bosatt för 1860 och 1900.*

År	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N
1860	43	64	80	74	84	84	86	89	73	82	79	91	86
1900	41	53	60	71	82	76	81	85	76	79	74	79	73

År	O	P	R	S	T	U	W	X	Y	Z	AC	BD	Medeltal
1860	98	93	88	90	84	72	90	76	93	82	95	94	75
1900	68	78	84	80	74	67	78	61	66	58	78	67	64

Källor tab. 62 och 63: BSOS Litt. A. 1856—1860. 3 s. XIII f. BSOS Litt. A. 1900. 3 s. 96.

Anm. 1: Materialets ofullkomligheter framgår delvis av kommentarerna i befolkningsstatistiken.

[4]) G. Utterström, a.a., s. 5 f.

i de utvalda församlingarna var: Svinnegarn 20, St Nikolai 27, Lunds landsförsamling 12, Visnums-Kil 59 samt TåTrFr 43.[5])

Att den inrikes omflyttningen under 1860-talet betecknats som obetydlig, kanske kan förklaras av, att den länsvisa födelseortsstatistiken varit det huvudsakliga statistiska underlaget. För lokalt begränsade områden har den inre omflyttningen mätts i form av flyttningarnas intensitet. I den mån något om flyttningarnas omfattning nämnts, har det ej varit, att den skulle ha varit obetydlig. Tvärtom har rörligheten uppfattats som anmärkningsvärt hög.[6])

För att få hållpunkter på rörlighetens omfattning för större områden har sju län i Syd- och Mellansverige nämligen O, P, R, S, M, C och D, undersökts bl.a. med avseende på flyttningsintensiteten. Av forskningstekniska skäl har ej hela riket kunnat täckas. För 1873 finns dock möjlighet att beräkna flyttningsintensiteten för samtliga län och städer.[7]) För 1860-talet redovisas medeltal men för 1873 ett års data, vilket gör, att någon närmare överensstämmelse ej kan förväntas. I arbetet »Population Movements and Industrialization» ges migrationsdata för perioden 1895—1930, vilka gör det möjligt att beräkna flyttningsintensiteten för bl.a. landsbygd och städer. Från detta arbete har tiden 1895/1904 valts som jämförelse.

Undersökningen av antalet flyttningar enligt avräkningsböcker och

---

[5]) Se ovan s. 57.

[6]) O. Bjurling, Sakkunnigutlåtande ..., s. 2. "Utterströms uppfattning att den inrikes omflyttningen varit relativt obetydlig, en uppfattning som han grundar på länssiffrorna, utesluter sålunda inte att omflyttningen har varit markant större inom de enskilda länen. Går man nämligen till sockentabellerna får man ej sällan belägg härför. Jag har sålunda för socknarna på Söderslätt funnit att årliga omflyttningen (inflyttning+utflyttning) i genomsnitt utgjorde i procent av medelfolkmängden 8,5% 1801/05, 6,7% 1806/10, 11,9% 1811/15, 12,5% 1816/20 och 16,2% 1821/25 — en ingalunda obetydlig rörlighet;" S. Dahl, Flyttningsintensitet och flyttningsnetto, s. 188. "Undertecknad har för flera skånska slättsocknar funnit en flyttningsintensitet på bortåt 100 promille redan på 1700-talet — en arbetskraftens rörlighet som man på sina håll inte velat tilltro detta århundrade"; T. Hägerstrand, En landsbygdsbefolknings flyttningsrörelser, s. 118. "Rörligheten måste betecknas som förvånansvärt stor redan före emigrationen, vars första våg kom mellan 1850 och 1855."

[7]) Att 1873 valts som jämförelseår betingas av källäget. I den tryckta befolkningsstatistiken lämnas för detta år sammandrag av antalet inflyttare och utflyttare länsvis, fördelade på landsbygd och städer. I den tidigare migrationslitteraturen har dessa data ej använts.

husförhörslängder har visat en avsevärd underredovisning för husförhörslängderna.[8]) Visserligen omfattade undersökningen blott fem storjordbruk, men företeelsen bör ej negligeras. En underförstådd förutsättning för en jämförelse mellan å ena sidan 1860-talet och 1873 och å andra sidan tiden 1895/1904 är, att underredovisningen var ungefär densamma för de olika tidpunkterna. Antagandet har gjorts, att redovisningen skulle ha förbättrats under loppet av 1800-talets senare hälft.[9]) Om så vore fallet, skulle flyttningsintensiteten enligt 1860-talets och 1873 års siffror behöva höjas för att bli jämförbar med den för 1895/1904. Något material, som visar, att redovisningen blivit noggrannare under 1800-talets senare hälft, har emellertid ej framlagts. Endast de utpräglade tendenserna kommer därför att här beaktas.

Tab. 64. *Flyttningsintensitet för landsbygd 1861/70, 1873 och 1895/1904.*

År	A	B	C	D	E	F	G	H	I
1861/70		..	6,8	7,1	..	..	..	..	..
1873		9,3	7,5	8,3	8,2	4,2	3,5	4,3	6,3
1895/1904		11,6	8,7	11,1	8,8	5,0	4,2	5,0	7,4

År	K	L	M	N	O	P	R	S
1861/70	..	..	7,0	..	2,6	3,4	4,9	3,2
1873	3,6	4,8	7,5	4,0	3,2	3,7	5,4	4,0
1895/1904	3,9	6,3	9,1	5,8	3,9	4,1	6,9	3,9

År	T	U	W	X	Y	Z	AC	BD
1861/70	..	..	..	..	..	..	..	..
1873	5,3	7,9	2,7	2,7	3,7	1,9	1,7	1,3
1895/1904	6,4	9,3	3,8	3,5	3,3	4,1	1,9	2,5

[8]) Se ovan s. 15 ff.

[9]) D.S. Thomas, Social and Economic Aspects of Swedish Population Movements, s. 207. "Similar forms have been in use since 1860, and the reliability of the data they contain has increased steadily. The reforms of the nineties, in particular, contributed to greater accuracy." Något material, som underbygger de gjorda påståendena, lämnas emellertid ej.

Tab. 65. *Flyttningsintensitet för städer 1861/70, 1873 och 1895/1904.*

År	A	B	C	D	E	F	G	H	I
1861/70	..	..	9,3	13,0	..	..	..	..	..
1873	14,5	11,8	8,2	12,1	8,4	7,1	7,4	6,6	9,5
1895/1904	17,4	11,6	8,3	12,5	11,4	7,6	7,5	5,5	7,7

År	K	L	M	N	O	P	R	S
1861/70	..	..	10,6	..	6,6	7,3	8,3	8,7
1873	6,8	7,2	11,2	7,8	6,2	7,0	8,5	9,4
1895/1904	7,3	9,4	10,6	6,7	13,3	6,8	8,5	8,0

År	T	U	W	X	Y	Z	AC	BD
1861/70	..	..	..	..	..	..	..	..
1873	10,1	9,9	10,7	7,1	8,4	5,3	7,7	5,9
1895/1904	9,1	9,5	11,3	6,3	7,0	10,4	9,2	9,0

Källor tab. 64 o. 65: 1861/70: Summariska folkmängdsredogörelser, SCA; 1873: BSOS Litt. A. 1873, s. XXVIII ff; 1895/1904: Population Movements and Industrialization, s. 217, 224, 236, 208, 198, 134, 126, 144, 157, 118, 108, 78, 160, 168, 180, 188, 264, 244, 254, 274, 284, 304, 294, 312, 322.

Städernas flyttningsintensitet befinnes något överraskande ha ökat obetydligt under 1800-talets sista decennier.[10]) För flyttningsintensiteten på landsbygden kan regionala särdrag urskiljas. För länen G, H, K, P och S var sålunda stegringen i flyttningsintensitet svag, medan den var större för länen B, C, D, M, R, T och U. Att flyttningsintensiteten ökat avsevärt för länen O och N torde kunna ses i samband med Göteborgs starka befolkningsexpansion. På samma sätt får Mälarlänens ökade flyttningsintensitet ses mot bakgrunden av Stockholms befolk-

[10]) För de två största städerna Stockholm och Göteborg kan en stegring konstateras. Om dessa städer ej medräknas, tenderade flyttningsintensiteten för städerna att vara oförändrad. Rörande Stockholms demografiska utveckling under 1800-talets senare hälft: G. Ahlberg. Stockholms befolkningsutveckling efter 1850, s. 95 ff.

ningsexpansion under denna tid. För Norrlandslänen X, Z, AC och BD var ökningen i flyttningsintensitet stor.

Befolkningen i Sverige har för tiden kring sekelskiftet 1900 betecknats som »highly mobile» på grundval av de data, som redovisats i »Population Movements and Industrialization».[11]) Att flyttningsintensiteten för 1860-talet i genomsnitt tenderade att ligga ej oväsentligt lägre än för tiden 1895/1904 betyder därför ej, att den var obetydlig. Snarast finns det anledning att anknyta till de lokala migrationsundersökningarna. Rörlighetens omfattning har där betecknats som anmärkningsvärt hög.

Flyttningsintensiteten på landsbygden visar ifråga om nivån anmärkningsvärda drag (tab. 64). Visserligen förändrades flyttningsintensiteten längs tidaxeln. I allt väsentligt kvarstår emellertid relationerna de olika länen emellan oförändrade över hela tidrymden. Trenne huvudområden kan fastställas. Mälarlänen och Malmöhus län hade den högsta flyttningsintensiteten. Övriga delar av Syd- och Mellansverige hade en avsevärt lägre flyttningsintensitet, medan den för Norrlandslänen tenderade att vara lägst.[12])

Skiljelinjerna ifråga om flyttningens intensitet överensstämmer i viss mån med G. Sundbärgs indelning av Sverige i Nordsverige, Västsverige och Östsverige.[13]) Med avseende på data av både demografisk och annan karaktär har skillnader kunnat konstateras, vars skiljelinjer grovt sett påminner om de av Sundbärg uppdragna.[14])

Att Norrlandslänens flyttningsintensitet var så låg har satts i samband med församlingarnas storlek och den låga befolkningstätheten i Norrland.[15]) Däremot har skillnaden i flyttningsintensitet mellan Östsverige och Västsverige framstått som mer svårförklarlig.[16]) Här skall endast uppmärksamheten fästas på den omständigheten, att flyttnings-

---

[11]) D.S. Thomas, a.a., s. 296.

[12]) Även för tiden efter 1895/1904 kan i huvudsak samma regionala skillnader konstateras. Se exempelvis S. Helmfrid, Den interregionala migrationen i Sverige vid 1960-talets början, s. 110 ff.

[13]) G. Sundbärg, Betänkande i utvandringsfrågan, s. 222 ff. Malmöhus läns höga flyttningsintensitet avviker från den gängse i övriga Västsverige. Jämtlands län, Gävleborgs län och delar av Kopparbergs län, som Sundbärg förde till Östsverige, har ej samma höga flyttningsintensitet som det övriga Östsverige.

[14]) K.E. Bergsten, a.a., s. 53 ff.

[15]) D.S. Thomas, a.a., s. 295 f.

[16]) Jfr. S. Dahl, Den inrikes migrationens komplicerade mekanism, s. 4 f.

intensiteten, såsom den framgår av tab. 64 och 65, ej inkluderar de inomsocknes flyttningarna. De resultat, som erhållits för de utvalda församlingarna, understryker det nödvändiga i att medtaga de inomsocknes flyttningarna. Väsentligt olika flyttningsintensitetstal har noterats, när inomsocknes rörlighet beaktats. Det är därför uppenbart, att skillnaderna i flyttningsintensitet enligt tab. 64 o. 65 till en del är skenbara.[17])

Flyttningsintensitet för olika församlingstyper

Församlingarna i de undersökta länen har uppdelats på fem olika församlingstyper: storjordbruks-, mellanjordbruks-, bondejordbruks-, jordbruksbland- och industriförsamlingar. En närmare redogörelse för indelningsprinciper lämnas i bil. III.

Ibland möter uppfattningen, att storjordbruk skulle ha en högre rörlighet än bondejordbruk. Församlingar, där storjordbruk dominerade, borde i så fall ha en högre rörlighet än de, där bondejordbruk utgjorde huvuddelen av det totala. Av tab. 67 framgår att för länen R, S och C var flyttningsintensiteten för storjordbruksförsamlingar högre än för mellanjordbruks- och bondejordbruksförsamlingar. För län D, där storjordbruken spelade en avsevärt större roll än för de andra storjordbrukslänen M och C, hade däremot bondejordbruksförsamlingar den högsta flyttningsintensiteten, medan för länen M och P mellanjordbruksförsamlingarna hade den högsta flyttningsintensiteten.

Jordbruksblandförsamlingar och industriförsamlingar skilde sig föga åt ifråga om flyttningsintensitet. Jordbruksblandförsamlingarna tenderade att ha en högre flyttningsintensitet än industriförsamlingarna.

---

[17]) Av exemplen från de utvalda församlingarna att döma (tab. 25) skulle det förefinnas ett visst samband mellan församlingsstorlek och befolkningstäthet å ena sidan och inomsocknes rörlighets omfattning å den andra. Slutsatsen, att skillnaderna i flyttningsintensitet enligt tab. 64 o. 65 till en del är skenbara, bygger emellertid ej enbart på exemplen från de utvalda församlingarna.

Det nödvändiga i att inkludera inomsocknes flyttningar har sålunda påpekats av exempelvis S. Dahl, a.a., s. 2; B. Vendel, a.a., s. 7 ff har beräknat samband mellan församlingsstorlek och rörlighet, giltiga för tiden omkring 1950. De av Wendel redovisade korrektionstalen skulle direkt kunnat appliceras på de i tab. 64 och 65 redovisade intensitetstalen. Att så ej skett, har till en del betingats av, att förutsättningarna kan ha förändrats tiden 1870—1950. Väl så viktigt har också varit, att det kan förutsättas, att den inomsocknes flyttningen åtminstone till en del bestämts av andra faktorer, t.ex. befolkningens attityd till flyttningarnas distans.

Tab. 66. *Befolkningen i % fördelad på församlingstyper för de undersökta länen 1861/70.*

Församlingstyp	O	P	R	S	M	C	D
Storjordbruk	—	1	5	8	17	15	40
Mellanjordbruk	11	23	60	34	47	44	42
Bondejordbruk	58	67	29	45	15	8	2
Jordbruksbland	—	2	1	8	2	15	5
Industri	5	3	—	1	1	4	—
Städer	26	4	5	4	18	15	10

Tab. 67. *Flyttningsintensitet för församlingstyper för de undersökta länen 1861/70.*

Församlingstyp	O	P	R	S	M	C	D
Storjordbruk		3,1	5,4	4,2	6,8	10,2	6,5
Mellanjordbruk	2,7	3,9	4,8	3,9	7,4	7,5	7,1
Bondejordbruk	2,7	3,2	4,9	2,4	6,1	7,5	7,8
Jordbruksbland		4,3	7,8	3,5	5,6	3,2	11,2
Industri	6,2	3,4	—	2,4	4,1	2,9	14,1
Städer	6,3	7,3	8,3	8,7	10,7	8,4	13,0

Källor tab. 66 o. 67: Summariska folkmängdsredogörelser. SCA.

Anm. 1: Att befolkningen för industriförsamlingar län D angetts med — i tab. 66, medan i tab. 67 flyttningsintensiteten redovisats som 14,1 betingas av att industriförsamlingars befolkning i % av län D:s totalbefolkning var lägre än 0,5.

För län D hade jordbruksbland- och industriförsamlingar en avsevärt högre flyttningsintensitet än jordbruksförsamlingarna, medan för län C och M förhållandet var det motsatta. För länen P och S var flyttningsintensiteten för jordbruksbland- och industriförsamlingar på ungefär samma nivå som för jordbruksförsamlingar. Jordbruksblandförsamlingar för län R och industriförsamlingar för län O visar en högre flyttningsintensitet än för jordbruksförsamlingar.

Nettoflyttningsintensitet enligt flyttningslängder och summariska folkmängdsredogörelser

Med nettoflyttningsintensitet förstås skillnaden mellan inflyttning och utflyttning i procent av inflyttning plus utflyttning. Nettoflytt-

ningsintensiteten har beräknats för vissa församlingar i länen O, P, R och S enligt flyttningslängder och summariska folkmängdsredogörelser. En skala från nära överensstämmelse till avsevärda skillnader kan studeras för varje län, vilket gör det troligt, att förekomsten av divergenser ej var någon isolerad företeelse. Med hänsyn till att flyttningslängder och summariska folkmängdsredogörelser i princip skulle mäta samma sak, kan skillnaderna betraktas som ett ungefärligt mått på, hur stora felkällorna kunde vara. När i det följande nettoflyttningsintensiteten för olika län och församlingstyper behandlas, sker detta till följd av källäget endast med beaktande av mycket utpräglade tendenser.[18])

Tab. 68. *Nettoflyttningsintensitet enligt summariska folkmängdsredogörelser och flyttningslängder för vissa församlingar 1861/70*

Län	Församling	Summariska folkmängds-redogörelser	Flytt-nings-längder	Län	Församling	Summariska folkmängds-redogörelser	Flytt-nings-längder
O	Askim	— 8,1	— 8,4	P	Tvärred	—12,2	—10,8
O	Fiskebäckskil	— 4,5	— 5,7	R	Skara stad	+ 3,3	+ 8,0
O	Ödsmål	— 6,8	—10,6	R	Väring	+ 3,0	— 3,0
O	Mollösund	— 1,0	— 5,6	R	Locketorp	— 7,1	+ 0,2
O	Solberga	—21,5	—23,3	R	Kinneved	—15,8	—13,8
O	Kungshamn	+ 2,4	+ 1,8	R	Vårkumla	—14,3	—17,3
P	Borgstena	—15,1	— 5,8	R	Finnerödja	— 9,3	—10,8
P	Böne	— 3,5	— 8,6	R	Sunnersberg	— 7,0	— 7,2
P	Liared	—11,9	—20,6	R	Gösslunda	— 9,1	—12,8
P	Knätte	—10,8	— 5,0	R	Strö	—17,5	+ 3,1
P	Kylingared	—18,5	—21,3	R	Gökhem	— 3,8	— 3,9
P	Eriksberg			R	Marka	— 9,8	— 8,8
	Broddarp	—10,3	— 8,9	R	Sörby	— 5,8	— 9,8
	Mjäldrunga			S	Ekshärad	—10,9	—14,0
P	Gällstad	—11,7	—13,5	S	Sillbodal	—11,1	— 9,8
P	Säm	+ 0,3	— 3,4	S	Sunnemo	—20,3	—19,4
P	Marbäck	—16,7	—15,9	S	Arvika		
P	Grönahög	— 7,1	—13,2		landsförs.	—10,9	—12,5
P	Finnekumla	— 4,2	— 2,2	S	Visnums-Kil	— 9,6	—10,6

Källor: Se tab. 61.

[18]) G. Sundbärg, a.a., lämnar nettoflyttningstal häradsvis. Då någon bruttoflyttning ej redovisas, möter svårigheter att erhålla relativtal. För källhänvisningar se tab. 72.

Nettoflyttningsintensitet för olika församlingstyper

Det har i allmänhet betonats, att det förelåg ett övertryck på försörjningsmöjligheterna inom jordbruket vid 1800-talets mitt. T. Gårdlund har t.ex. uttryckt följande uppfattning: »Folkökningen och den pressade levnadsstandarden skapade en tendens till bortstötning av befolkningen från områden med kännbara försörjningssvårigheter till de områden — inom eller utom landet — som främst genom industrialiseringen erbjödo ett ökat näringsutrymme.»[19]) Att jordbruksförsamlingarna hade utflyttningsöverskott (tab. 69) får betecknas som väntat. Att däremot även jordbruksblandförsamlingar och industriförsamlingar tenderade att ha utflyttningsöverskott kan uppfattas som något förvånande.[20]) Detta särskilt med hänsyn till att landsbygdsindustrier av hittills gjorda undersökningar att döma till stor del rekryterade sin okvalificerade arbetskraft från den egna församlingen.[21]) Å andra sidan täcker gjorda industriundersökningar blott en bråkdel av den totala landsbygdsindustrien, varför någon mer bestämd uppfattning om det totala ej kan motiveras.

Tab. 69. *Nettoflyttningsintensitet för församlingstyper i de undersökta länen 1861/70.*

	O	P	R	S	M	C	D
Jordbruksförsamlingar	—14	—12	—6	—13	— 4	— 3	—3
Jordbruksblandförsamlingar		— 6	—7	—11	— 1	— 1	—3
Industriförsamlingar	+11	— 8		—22	—10	—12	—4

Källor: Se tab. 67.

[19]) T. Gårdlund, a.a., s. 270.

[20]) Industriförsamlingar för län O kan synes som ett undantag. Detta torde kunna betecknas som skenbart. Industriförsamlingarna för län O var samtliga belägna i direkt anslutning till Göteborg. De kan uppfattas som en del av Göteborgs industriområde. Se bil. III; T. Widstam, Industriella konjunkturer, skördar och omflyttning, s. 24 f. har visat att Västmanlands läns industriförsamlingar hade inflyttningsöverskott under 1860-talet.

[21]) S. Montelius, a.a., s. 131 ff; O. Nordström, Relationer mellan bruk och omland i östra Småland 1750—1900, s. 212 ff.

En sammanställning av nettoflyttningsintensiteten för landsbygdsförsamlingar för de undersökta länen 1861/70 och samtliga län 1873 visar genomgående utflyttningsöverskott med undantag för länen U, X och Y.

Tab. 70. *Nettoflyttningsintensitet för landsbygdsförsamlingar 1861/70 och 1873.*

År	A	B	C	D	E	F	G	H	I
1861/70		..	—2,9	—3,4	..	..	..	..	..
1873		—1,5	—3,4	—6,7	—5,6	—6,8	—7,8	—12,6	—7,4

År	K	L	M	N	O	P	R	S
1861/70	..	..	—4,3	..	— 9,6	—11,3	—6,3	—13,3
1873	—8,6	—8,1	—3,6	—9,8	—14,2	—13,0	—8,3	—12,5

År	T	U	W	X	Y	Z	AC	BD
1861/70	..	..	..	..	..	..	..	..
1873	—2,0	+3,0	—1,0	+5,0	+6,0	—4,0	—8,8	—5,0

Källor: Se tab. 65.

De regionala skillnaderna i nettoflyttningsintensitet för landsbygdsförsamlingarna överensstämmer i grova drag med, vad man slutit sig till av födelseortsstatistiken. »Till städerna och industrisamhällena vandrade den befolkning, som stöttes bort från de starkt befolkade och svagt industrialiserade områdena. Från det folkrika Värmland och den magra västgötabygden och från det industriellt outvecklade bältet Nordskåne, Blekinge och Småland drogo de största skarorna.»[22])

Städerna hade inflyttningsöverskott med undantag för fyra län. Frågan inställer sig, om möjligtvis städerna skulle haft behov av ännu fler invandrare. Av stadslitteraturen att döma måste frågan besvaras

[22]) Jfr. T. Gårdlund, a.a., s. 292 ff.

Tab. 71. *Nettoflyttningsintensitet för städer 1861/70 och 1873*

År	A	B	C	D	E	F	G	H	I
1861/70	..	..	+10,2	+ 1,2	..	..	..	..	..
1873	+8,9	+14,7	+ 4,8	+12,7	+6,5	+15,4	+14,4	+9,4	—7,3

År	K	L	M	N	O	P	R	S
1861/70	..	..	+7,2	..	+17,4	+ 0,2	+1,0	+10,5
1873	+4,4	+0,7	+7,0	+10,3	+17,5	+10,7	+1,0	+12,7

År	T	U	W	X	Y	Z	AC	BD
1861/70	..	..	..	..	..	..	..	..
1873	+3,6	—2,7	—0,8	+27,0	+28,0	+8,6	—4,6	+49,8

Källor: Se tab. 65.

nekande. Med undantag för vissa högkonjunkturlägen fanns uppenbarligen som regel ett övertryck av okvalificerad arbetskraft på städernas arbets- och bostadsmarknad.[23])

Emigration

En del av nettoflyttningen betingades av, att personer varaktigt lämnade landet. Utvandringen eller emigrationen blev en massföreteelse under 1860-talets senare hälft för att omkring 1910 avsevärt reduceras. G. Sundbärg, som tagit ställning till de flesta problem sammanhängande med emigrationen, lämnar i emigrationsutredningen data belysande inrikes omflyttning och emigration. Sundbärgs data har sammanställts i tab. 72.

[23]) Företeelsens generella karaktär: A. Montgomery, Svensk socialpolitik under 1800-talet, s. 126 ff; monografier exempelvis: O. Bjurling, Stadens fattiga, s. 94 ff.; G. Hasselberg, Vänersborgs historia. II, s. 314 ff; F. Lindberg, Linköpings historia. II:2, s. 449 ff.; G. Swensson, Ystads historia. III, s. 176 ff.

Tab. 72. *Inrikes nettoflyttning och emigration 1861/70. 1000-tal personer.*

	A	B	C	D	E	F	G
Inrikes nettoflyttning	+25,2	+0,9	+0,8	—2,4	—5,2	— 4,5	—6,0
Emigration	— 5,2	—0,4	—0,3	—0,7	—9,5	—11,9	—7,5

	H	I	K	L	M	N
Inrikes nettoflyttning	—8,6	—0,2	—3,7	—4,0	+ 4,2	—1,5
Emigration	—9,5	—0,7	—2,6	—9,8	—10,1	—3,4

	O	P	R	S	T	U
Inrikes nettoflyttning	+2,9	—11,0	—6,8	— 9,1	—3,5	+2,0
Emigration	—5,5	— 9,4	—5,6	—10,6	—3,7	—1,0

	W	X	Y	Z	AC	BD
Inrikes nettoflyttning	—4,3	+4,9	+3,8	+0,4	—1,8	—0,1
Emigration	—4,8	—5,8	—1,3	—1,3	—0,7	—1,4

Källa: G. Sundbärg, Betänkande i utvandringsfrågan, tab. 74, 76, 81, 86, 91, 96, 101, 106, 111, 116, 122, 127, 132, 137, 142, 147, 153, 158, 163, 168, 173, 180, 187, 194, 200.

Vid ett studium av tab. 72 kan den uppfattningen erhållas, att emigrationen var en företeelse, som djupt ingrep i de demografiska förhållandena. Om emigrationen däremot sätts i relation till bruttoflyttningen — med bruttoflyttning förstås inflyttning plus utflyttning — framstår den som en form av rörlighet med en ringa andel av totalflyttningen (tab. 73).

Tab. 73. *Emigrationen i % av bruttoflyttningen 1861/70 och 1873.*

År	A	B	C	D	E	F	G	H	I
1861/70	..	..	0,2	0,3	..	..	..	..	..
1873	0,7	0,2	0,4	0,5	2,3	5,1	6,5	3,5	1,9

År	K	L	M	N	O	P	R	S
1861/70	..	..	2,2	..	3,3	4,7	2,3	6,0
1873	3,2	4,2	2,0	5,4	3,9	4,4	2,2	4,6

År	T	U	W	X	Y	Z	AC	BD
1861/70	..	..	..	..	..	..	..	..
1873	2,3	0,9	4,2	2,3	0,9	2,2	1,3	4,9

Källor: Emigration 1861/70, 1871/80: G. Sundbärg, Bygdestatistik, tab. 43; bruttoflyttning 1861/70, 1873: Se tab. 65.

G. Sundbärg har utförligt behandlat orsakerna till emigrationen från Sverige.[24]) Det finns här ej någon anledning att ta ställning till avvägningen mellan olika faktorer. Det kan endast konstateras, att förekomsten av inrikes rörlighet ej nämnes som någon förklaring. Detta kan bero på, att Sundbärg betraktade det som självklart, att flyttningar inom ett land måste nå en viss omfattning och att folk måste vara förtrogna med flyttningsalternativet som sådant, för att emigration överhuvudtaget skall kunna äga rum. Utan att vilja göra anspråk på att ha tillfört ämnet någon ny aspekt, kan det likväl vara på sin plats att nämna förekomsten av en ej obetydlig inrikes migration vid sidan av andra förutsättningar för emigrationen.[25])

Som visats i tab. 73 var emigrationen mycket obetydlig i förhållande till bruttoflyttningen. Detta medför, att det ej kan förutsättas, att

[24]) G. Sundbärg, a.a., s. 657—890.

[25]) För exempelvis finskt och norskt vidkommande har den inrikes rörligheten framhållits som en betydelsefull förutsättning för emigrationen: B. Odén, Emigrationen från Norden till Nordamerika under 1800-talet, s. 262.

emigrationen nämnvärt påverkade flyttningsintensiteten. För att få hållpunkter i denna fråga har flyttningsintensiteten beräknats för 1860-talets förra hälft, då emigrationen var obetydlig, och för 1860-talets senare hälft, då emigrationen under några år hade en rekordartad omfattning även i jämförelse med kommande decennier. För jordbruksförsamlingarna befinnes divergensen mellan de två tidsperioderna vara så obetydlig, att några reella skillnader ej kan intolkas. Detsamma gäller för jordbruksblandförsamlingar och industriförsamlingar. Däremot var flyttningsintensiteten för städerna genomgående något lägre under 1860-talets senare hälft (tab. 74).

Tab. 74. *Flyttningsintensitet för församlingstyper 1861/65 och 1866/70.*

År	O	P	R	S	M	C	D	Församlingstyp
1861/65	2,6	3,5	5,1	3,1	7,2	8,2	7,0	Jordbruk
1866/70	2,6	3,3	4,7	3,2	7,0	7,3	6,8	

År	O	P	R	S	M	C	D	Församlingstyp
1861/65		4,3	7,3	3,5	5,3	3,1	11,8	Jordbruksbland
1866/70		4,3	8,2	3,5	5,8	3,4	10,7	

År	O	P	R	S	M	C	D	Församlingstyp
1861/65	6,8	3,4		2,2	4,1	2,9	15,6	Industri
1866/70	5,9	3,4		2,5	4,1	3,0	12,9	

År	O	P	R	S	M	C	D	Församlingstyp
1861/65	5,7	7,8	9,0	8,9	11,0	10,3	13,5	Städer
1866/70	4,3	6,7	7,6	8,6	10,3	8,6	12,6	

Källa: Se tab. 67.

Arbetskraftsbehov

Under 1860-talet rådde ett visst befolkningstryck i den meningen, att arbetskraftsutbudet tenderade att vara större än efterfrågan. Mot denna bakgrund kan det synas obehövligt att ställa frågan, om jordbruket fick sitt arbetskraftsbehov täckt. Det finns emellertid skäl. Rörlighetshindrande förordningar reglerade arbetsmarknaden. De enskilda kommunerna synes haft möjligheter att tillämpa en isoleringspolitik gentemot personer som önskade inflytta.[26]) Det är möjligt, att de rörlighetshindrande bestämmelserna och kommunernas invandringspolitik hade en rörlighetsdämpande effekt. Om så varit fallet, torde det emellertid ej varit till men för den agrara arbetsmarknadens effektivitet. Det intryck, som erhållits vid studiet ovan av arbetskraftsomsättning vid storjordbruk och rörlighet för lokala arbetsmarknader, har närmast varit, att på den agrara arbetsmarknaden rådde en överrörlighet av ej obetydlig omfattning.

Det skulle kunna tänkas, att ett mycket avsevärt arbetskraftsbehov uppstode lokalt på landsbygden. Cirkulation på korta distanser skulle kunna antagas ej ha varit tillfyllest för att täcka det uppkomna behovet. Lokal arbetskraftsbrist skulle emellertid trots detta ej behöva inträffa. Vid sidan av den ordinarie befolkningscirkulationen förekom nämligen s.k. vandringsarbete, som innebar, att personer, permanent bosatta på en ort, gjorde säsongsmässiga vandringar till även avlägset belägna platser, där arbetskraftsbehov förelåg.[27]) Även i den reguljära cirkulationen i bygderna fanns ett inslag av långdistansflyttare. Huruvida vandringsarbetarna som grupp var stor eller liten i förhållande till dessa kan dock ej närmare bestämmas.[28])

Industriförsamlingar i de län, som undersökts med avseende på församlingstyper, hade i huvudsak utflyttningsöverskott. Landsbygds-

---

[26]) T. Gårdlund, a.a., s. 273 ff. "För den arbetssökande befolkningen måste dock vägen till arbetstillfällen röjas. Ty på arbetsmarknaden gällde vid 1800-talets mitt ett system av hindrande rättsregler, som var avpassat efter det förindustriella livets förhållanden. Kraven på ett statiskt arbetsliv eller åtminstone ett arbetsliv, vars föränderlighet hölls inom snäva gränser, ingick i den tidigare epokens samhällsuppfattning. Dess arbetslagstiftning sökte på flera sätt förhindra täta tjänstebyten och omsorgen gällde därvid såväl de arbetstagande parternas, kanske mest arbetsgivarnas, ekonomiska intressen som samhällets stabilitet."

[27]) G. Utterström, a.a., s. 729 ff.

[28]) Jfr. O. Bjurling, Sakkunnigutlåtande ..., s. 10.

industriernas behov av okvalificerad agrar arbetskraft skulle således ej vara så stort, att det kunde absorbera den egna församlingens naturliga folkökning. Skulle det även vara regel, att landsbygdsindustrierna till stor del rekryterade den okvalificerade arbetskraften från den egna församlingen, framstår landsbygdsindustrien som ett sällsynt förekommande alternativ till emigration för jordbrukets överskottsarbetskraft.

Den nettoinflyttning till städerna, som ägde rum, tycks med undantag för vissa högkonjunkturlägen ha varit mer än tillfyllest för behovet av okvalificerad arbetskraft.

Inom nonagrara sektorer kunde agrar okvalificerad arbetskraft tydligen som regel endast användas till enklare och grövre sysslor. Detta är förståeligt med hänsyn till den nivå ifråga om utbildning, där den okvalificerade agrara arbetskraften befann sig. Någon yrkeskunnighet i egentlig mening behövdes som regel ej för jordbruksarbetet. Det väsentliga torde ha varit, att arbetskraften flitigt och lydigt fullgjorde de ålagda arbetsuppgifterna. Detta förhållande avspeglar sig även i den inriktning, folkundervisningen hade vid denna tid. Någon undervisning i ämnen, som kunnat öka förmågan att tillgodogöra sig vidarutbildning av något slag, meddelades endast i mycket begränsad omfattning. Kristendomsundervisningen dominerade. I socialt och politiskt hänseende spreds åskådningar, som »närmast måste verka i riktning av politisk och social kvietism».[29])

Folkskoleväsendet expanderade mycket snabbt vid 1800-talets mitt.[30])

Under industrialismens inledningsskede synes ett rörligt jordbruksproletariat ha pressat på nonagrara arbetsmarknader, samtidigt som industrien led brist på yrkeskunniga arbetare, välutbildade tekniker och driftiga företagare.[31])

Fluktuationer

Som framgått av kommentarerna till tab. 68 ovan torde det kunna ifrågasättas, om de summariska folkmängdsredogörelserna kan användas

---

[29]) H. Tingsten, Den svenska socialdemokratiens idéutveckling. II, s. 25 f.

[30]) Barn, som besöka skolan i procent av barn i skolåldern, var i mycket runda tal 1839 14%, 1853 68% och 1868 84%: K. Aquilonius, Det svenska folkundervisningsväsendet 1809—1860, s. 268, 336; Statistisk tidskrift 1871, tab. 18.

[31]) T. Gårdlund, a.a., s. 215—259.

för att belysa förändringar längs tidaxeln för nettoflyttningsintensiteten.[32])

Nettoflyttningsintensiteten för olika församlingstyper visar starkare fluktuationer för jordbruksbland- och industriförsamlingar än för jordbruksförsamlingar och städer. Detta skulle kunna tolkas så, att sysselsättningen fluktuerade kraftigare i jordbruksbland- och industriförsamlingar än i jordbruksförsamlingar och städer. Så behöver emellertid ej vara fallet, enär det är möjligt, att slumpvisa inflytelser i jordbruksbland- och industriförsamlingar inverkat till följd av det begränsade antalet människor och därmed flyttare i jämförelse med jordbruksförsamlingar och städer.[33])

Under 1860-talet inföll samtidigt lågkonjunktur inom jordbruk och industri åren 1867, 1868 och 1869.[34]) Under samma år inträffade den första massemigrationen. Konjunkturcykeln, som slutade 1868/69, kan sägas ha begynt 1858. Enligt konjunkturschemat borde åren 1862, 1863, 1864 och 1865 ha varit högkonjunkturår.[35]) Konjunkturutvecklingen har emellertid ej närmare undersökts för 1860-talet i Sverige. Detta manar till försiktighet.

Enligt en undersökning omfattande Västmanlands län skulle industrikonjunkturen tendera att dirigera nettoflyttningen i Västmanlands län 1860—1895.[36]) De studerade fluktuationerna kan emellertid lika gärna ha bestämts av andra faktorer, såsom slumpmässiga variationer och skördeutfall. Vidare bör det beaktas, att Västmanlands län var ett av Sveriges mest industrialiserade under 1860-talet. Om industrikonjunkturerna reglerade nettoflyttningen regionalt i Sverige, så torde detta närmast ha varit i Västmanland och något ytterligare län. För större delen av länen utanför Bergslagen gällde emellertid vid denna tid, att landsbygdsindustrierna spelade en mycket blygsam roll i förhållande till jordbruket. För huvuddelen av landet får den agrara konjunkturen därför förutsättas ha varit den viktigare.

Ett samband mellan emigrationsintensitet och nettoinflyttning till

---

[32]) Kommentarerna nedan till tab. 75—82 kan därför delvis betraktas som hypotetiska.

[33]) Se bil. III; befolkningsnumerär tab. 66 ovan.

[34]) L. Jörberg, Growth and Fluctuations of Swedish Industry 1869—1912, s. 222 f.

[35]) J. Åkerman, Ekonomisk teori. II, s. 302 ff.

[36]) T. Widstam, a.a., s. 50.

städer har antagits.[37]) Vid tider av hög emigrationsintensitet skulle städernas nettoinflyttningsintensitet minska för att öka vid sjunkande emigrationsintensitet. Nettoflyttningsintensiteten för städer i de undersökta länen, så som de redovisas i tab. 78, visar emellertid vid beaktande av de grova dragen ej någon lägre nettoinflyttningsintensitet för massemigrationens år 1866—69 i jämförelse med 1860-talets förra hälft, när emigrationen var ringa.[38])

Tab. 75. *Nettoflyttningsintensitet för jordbruksförsamlingar 1861/70.*

År	O	P	R	S	M	C	D
1861	—15,5	— 6,5	— 3,4	—10,0	—3,1	+0,3	—6,3
1862	— 8,8	— 8,6	— 1,6	— 8,0	—3,1	—0,1	+0,5
1863	—10,1	— 8,6	— 4,8	— 7,1	—3,0	—0,9	—5,1
1864	—13,4	—13,0	— 4,9	— 9,4	—4,3	—4,9	+1,2
1865	—16,0	—15,1	— 6,0	— 8,8	—4,0	—9,6	..
1866	—14,4	—11,1	— 4,2	—11,1	—2,1	—3,7	—2,1
1867	—14,4	— 6,2	— 3,8	—11,5	—4,5	—1,6	—1,0
1868	—11,1	—14,3	— 9,6	—16,4	—6,5	—3,7	—4,5
1869	—13,1	—19,0	—14,0	—22,8	—6,7	—3,7	—9,8
1870	—16,4	—13,7	—10,6	—23,0	—6,4	—4,1	—5,1

Tab. 76. *Nettoflyttningsintensitet för jordbruksblandförsamlingar 1861/70.*

År	O	P	R	S	M	C	D
1861		—17,8	— 6,5	— 4,3	+ 2,7	—15,3	+11,3
1862		— 9,9	—17,5	—10,0	+11,2	—10,9	+ 2,1
1863		— 0,4	+ 9,6	— 4,4	+ 2,8	— 4,9	+ 9,4
1864		— 8,2	—21,4	— 3,8	—15,4	—10,2	— 1,7
1865		+17,4	..	— 8,1	+10,0	..	..
1866		—19,2	—12,9	— 7,6	+ 1,5	+ 1,8	—20,0
1867		— 4,8	— 1,7	+ 0,2	— 0,9	— 4,1	— 7,7
1868		+ 1,6	+21,7	—21,3	+ 0,7	+ 0,7	+ 5,2
1869		—21,5	— 4,3	—32,7	— 9,1	+ 4,4	— 1,3
1870		+ 1,8	—25,1	—11,1	—10,6	+18,8	—23,1

[37]) B. Thomas, Migration and Economic Growth, s. 127 ff; B. Odén, a.a., s. 266.
[38]) Årliga emigrationsdata: G. Sundbärg, Bygdestatistik, tab. 43.

Tab. 77. *Nettoflyttningsintensitet för industriförsamlingar 1861/70.*

År	O	P	R	S	M	C	D
1861	+16,8	+ 6,6		— 7,5	+16,2	—16,4	+11,1
1862	+28,6	—12,4		—36,1	+ 7,7	—37,7	—
1863	+15,4	—14,5		—11,6	+ 4,3	—15,1	— 2,4
1864	+ 4,3	—11,3		— 7,2	+21,6	—21,7	— 5,6
1865	+ 9,4	+ 0,8		..	— 4,8	..	..
1866	+12,0	— 7,2		—24,8	+16,5	—11,6	+ 7,1
1867	+20,3	+ 4,8		—26,5	— 4,8	+14,4	+ 7,0
1868	— 3,4	—15,1		— 2,4	—27,8	+ 8,4	— 9,8
1869	+ 3,0	—11,7		—50,9	—42,5	—13,8	—28,8
1870	+ 0,8	—21,6		—25,8	—53,5	—19,3	— 4,0

Tab. 78. *Nettoflyttningsintensitet för städer 1861/70.*

År	O	P	R	S	M	C	D
1861	—15,5	+ 4,6	+ 2,8	+14,3	+14,3	+13,0	+ 3,0
1862	+20,0	+11,8	— 1,3	+ 9,0	+ 9,0	+ 7,9	+ 1,8
1863	+ 8,4	+ 1,6	— 0,9	+ 0,7	+ 7,4	+ 8,4	+ 7,7
1864	+11,9	—15,3	— 3,0	+10,7	+ 5,6	+18,5	+ 7,9
1865	+12,8	— 7,2	+ 1,6	..	+ 5,4	..	..
1866	+ 8,5	+ 1,3	— 2,3	+14,5	+ 7,4	+16,8	—14,3
1867	+14,0	+ 6,5	+ 4,9	+26,9	+ 3,3	+ 7,4	— 0,7
1868	+17,7	+ 8,9	+ 3,8	+14,4	+ 8,4	+ 4,1	+ 2,7
1869	+11,5	—12,4	— 1,3	+ 0,9	+ 6,5	+ 5,8	—13,7
1870	+15,2	+ 7,8	+ 6,5	+ 0,7	+ 5,3	+ 8,0	+19,7

Källor tab. 75, 76, 77 o. 78: Se tab. 67.

Anm. 1: För år 1865 har på flera ställen ej några värden lämnats beroende på tekniska ofullständigheter hos de summariska folkmängdsredogörelserna för detta år.

I jämförelse med nettoflyttningen fluktuerade flyttningsintensiteten svagt. Detta gäller samtliga församlingstyper. Det förefaller uppenbart, att flyttningsintensiteten i ringa mån påverkades av konjunkturellt betingade faktorer. För andra tidsperioder har flyttningsintensitetens stabilitet i tiden understrukits.[39])

[39]) J. Wallander, a.a., s. 217 f; G. Ahlberg, a.a., s. 96 f.

Tab. 79. *Flyttningsintensitet för jordbruksförsamlingar 1861/70.*

År	O	P	R	S	M	C	D
1861	2,8	3,5	5,2	3,2	7,3	9,6	6,9
1862	2,6	3,5	5,0	3,1	7,7	7,6	6,7
1863	2,5	3,5	5,3	3,0	7,2	7,8	7,1
1864	2,6	3,4	5,1	3,0	6,9	7,5	7,3
1865	2,7	3,5	4,8	..	7,1	9,9	..
1866	2,7	3,4	4,6	3,1	7,4	8,3	7,3
1867	2,8	3,4	4,6	3,1	7,1	8,3	7,5
1868	2,8	3,2	4,8	3,2	7,0	6,6	6,1
1869	2,3	3,2	4,7	3,4	6,7	7,0	6,4
1870	2,5	3,4	4,8	3,4	6,7	6,8	6,5

Tab. 80. *Flyttningsintensitet för jordbruksblandförsamlingar 1861/70.*

År	O	P	R	S	M	C	D
1861		3,4	7,5	3,5	5,3	3,1	13,0
1862		4,7	7,1	3,4	6,1	2,8	11,6
1863		4,0	7,7	3,1	5,4	2,9	11,1
1864		4,5	7,0	3,3	5,1	3,4	11,3
1865		4,3	..	4,4	4,8	..	..
1866		3,9	9,3	3,1	6,0	3,5	9,5
1867		4,4	8,9	3,4	6,5	3,3	10,7
1868		3,8	6,1	3,7	5,6	2,9	11,0
1869		4,3	7,7	3,7	5,8	3,5	10,6
1870		4,7	9,2	3,4	5,2	3,8	11,8

Tab. 81. *Flyttningsintensitet för industriförsamlingar 1861/70.*

År	O	P	R	S	M	C	D
1861	6,9	3,8		1,9	3,2	3,5	12,1
1862	6,3	3,1		2,3	3,0	2,5	16,3
1863	7,2	3,4		2,2	3,3	2,6	15,7
1864	6,9	3,7		2,2	3,5	2,8	18,3
1865	6,7	3,4		..	7,4	..	..
1866	6,7	4,0		2,3	3,5	3,0	12,0
1867	6,5	4,0		3,1	3,2	3,2	13,6
1868	5,7	3,2		2,8	4,3	2,9	10,0
1869	5,2	3,0		2,4	5,3	2,5	17,0
1870	5,4	3,1		2,0	4,2	3,5	12,0

Tab. 82. *Flyttningsintensitet för städer 1861/70.*

År	O	P	R	S	M	C	D
1861	6,0	6,9	9,2	9,1	11,8	11,6	14,4
1862	6,4	7,9	9,2	7,9	11,3	9,5	13,6
1863	5,9	7,7	10,0	9,4	10,3	9,7	13,2
1864	5,3	8,2	8,0	9,1	10,6	10,3	12,7
1865	4,8	8,5	8,5	..	11,0	..	..
1866	4,5	8,2	8,3	9,1	10,4	9,4	15,6
1867	4,4	6,5	7,4	9,5	10,5	9,4	13,6
1868	4,2	5,5	8,3	8,7	10,1	7,6	11,6
1869	4,2	7,0	6,8	8,0	10,4	8,3	11,2
1870	4,4	6,3	7,0	7,8	10,1	8,2	11,0

Källor för tab. 79, 80, 81 o. 82: Se tab. 67.

Överflyttningsvinster

Olika näringsgrenar lämnar som regel ej lika stora nettovärdesbidrag per capita till nationalinkomsten. Vanligtvis brukar jordbruket lämna ett lägre nettovärdesbidrag per capita till nationalinkomsten än andra sektorer. Överflyttning av personer från jordbruk till andra sektorer med högre nettovärdesbidrag per capita till nationalinkomsten medför därför — ceteris paribus — en ökning av nationalinkomsten per capita.[40])

För 1860-talet har olika näringsgrenars nettovärdesbidrag till nationalinkomsten beräknats. Det statistiska underlaget måste emellertid betecknas som mycket bräckligt.[41]) Sammanställningen nedan saknar dock ej intresse. Slutsatsen att jordbruket lämnade ett betydligt lägre nettovärdesbidrag till nationalinkomsten än andra näringsgrenar förefaller rimlig.

[40]) Se exempelvis E. Lundberg, Produktivitet och räntabilitet, s. 39 ff.

[41]) De viktigare bidragen till vår kännedom om den officiella produktionsstatistikens källvärde finns redovisade hos P. Hultqvist, Kommunernas fattigvård och finanser, s. 248.

Tab. 83. *Huvudsakliga näringsgrenars nettovärdesbidrag till nationalinkomsten i kronor per capita 1861/70.*

År	Jordbruk med binäringar samt skogsbruk	Gruvor, hantverk och fabriker	Övriga näringsgrenar
1861/70	100	182	295

Källor: Nettovärdesbidrag: "National Income." 1, s. 234. kol. 1—4; befolkningen avser 1870: N. Wohlin, Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige, s. 4.

Under 1860-talet skedde en nettoflyttning från jordbruk till andra näringsgrenar.[42]) Den statistik, som gjorts för indelning av befolkningen på olika näringsgrenar, tillåter knappast några närmare slutsatser rörande den intersektorella nettoflyttningens omfattning. Otvivelaktigt är emellertid, att en viss nettoflyttning från jordbruk till andra näringsgrenar ägde rum.

Överflyttningsvinsterna har uppenbarligen haft en viss höjande effekt på nationalinkomsten per capita under 1860-talet. Att tillväxten per capita under 1860-talet var svag spelar i detta sammanhang mindre roll. Det väsentliga är, att det förelåg en betydande klyfta ifråga om produktivitet mellan jordbruk och andra näringsgrenar samt att en nettoflyttning ägde rum.

Sammanfattning

Flyttningsintensiteten under 1860-talet och för 1873 visar i jämförelse med tiden kring sekelskiftet 1900 en betydande omfattning. Härvidlag kan avsevärda skillnader för olika regioner på landsbygden iakttagas. För vissa län, såsom G, H, K, P och S, var således stegringen i flyttningsintensitet svag, medan för Mälarlänen, länen M, N, O samt Norrlandslänen X, Z, AC och BD ökningen var väsentlig. Städernas flyttningsintensitet i relativa tal visar en svag stegring.

Flyttningens distans ökade i stad och på landsbygd från 1860-talet fram till sekelskiftet 1900.

Från 1860-talet och framåt har en anmärkningsvärd konstans kunnat studeras för flyttningsintensitetens nivå. Skiljelinjerna, som i viss mån följer G. Sundbärgs indelning i Östsverige, Västsverige och Nord-

[42]) N. Wohlin, Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige, s. 4 f.

sverige, har framstått som svårförklarliga. Inomsocknes flyttningar har emellertid ej inkluderats i de massmaterial, som vanligen används för att beräkna flyttningsintensiteten. Det är därför uppenbart, att de länsvisa skillnaderna i flyttningsintensitet till en del är skenbara.

Församlingar, där storjordbruk dominerade och församlingar, där bondejordbruk intog en motsvarande ställning, har befunnits ha en flyttningsintensitet, som ej väsentligt divergerade. Någon bestämd tendens, att storjordbruksförsamlingar skulle ha en högre flyttningsintensitet, har ej heller kunnat konstateras.

Jordbruksblandförsamlingar och industriförsamlingar skilde sig föga åt ifråga om flyttningsintensitet. I jämförelse med jordbruksförsamlingarna befinnes industriförsamlingar och jordbruksblandförsamlingar ha lägre flyttningsintensitet för ett län och högre flyttningsintensitet för tre, medan den för tre län var ungefär lika. Någon genomgående tendens har således ej kunnat urskiljas.

I jämförelse med den inrikes nettoflyttningen var emigrationen en företeelse av betydande omfattning. I förhållande till bruttoflyttningen däremot framstår emigrationen som en form av flyttning med blygsamma proportioner.

Den inrikes migrationen vid 1800-talets mitt kan sättas i samband med emigrationen. Vid sidan av andra förutsättningar för emigrationen kan förekomsten av en ej obetydlig inrikes migration nämnas.

Det intryck, som erhållits vid studiet av de utvalda storjordbruken och de lokala arbetsmarknaderna, har närmast varit, att det inom jordbruket förekom en för arbetsgivare och myndigheter besvärande överrörlighet. Mot denna bakgrund kan det berättigade i den samtida kritiken av regleringssystemet ifrågasättas.

Förutom den omfattande befolkningscirkulationen i bygderna förekom vandringsarbetare, som temporärt kunde utjämna arbetskraftsbehov. För både jordbruket och andra näringar på landsbygd och i städer synes det ej ha varit något problem att erhålla okvalificerad arbetskraft. Med hänsyn till den okvalificerade arbetskraftens ringa utbildning bör det ha mött svårigheter att göra den användbar inom andra näringsgrenar. Samtidigt som det rådde överflöd på okvalificerad agrar arbetskraft, förelåg brist på kvalificerad arbetskraft inom handel och industri.

Nettoflyttningsintensiteten, såsom den här studerats med stöd av summariska folkmängdsredogörelser, synes ej tillåta ett studium av

kortsiktiga fluktuationer. Möjligheten är stor, att tidsserier erhålles, vars fluktuationer till väsentlig del kan vara betingade av okontrollerbara inflytelser. I den mån konjunkturerna kan ha dirigerat nettoflyttningen, möter det svårigheter att fastställa, om konjunkturerna varit industriella eller agrara. Med hänsyn till att större delen av länen hade en helt agrarisk karaktär, får skördeutfallen förutsättas ha varit den viktigare faktorn.

Flyttningsintensiteten uppvisade avsevärt svagare fluktuationer än nettoflyttningsintensiteten.

Den intensiva emigrationen under 1860-talets senare hälft synes ej ha medfört att städernas inflyttningsöverskott minskat.

Överflyttningsvinster torde ha haft en ökande effekt på nationalinkomsten per capita under 1860-talet.

AVSLUTNING

Arbetskraftsomsättningen vid de undersökta storjordbruken (kap. 1) och rörligheten för de lokala arbetsmarknaderna (kap. 2) bör betraktas som exempel på hur det kunde gestalta sig i olika delar av Syd- och Mellansverige. Detta innebär ej att resultaten gör anspråk på att vara normaltypiska eller liknande. De får blott och bart uppfattas som exempel. Om likartade resultat skulle erhållas på andra håll är det möjligt att antaga att ett generellt förhållande fångats. För att kunna säga något mera bestämt om det generella skulle krävas att ett urval verkställdes av en helt annan omfattning och med användande av gängse urvalsmetodik — obundet slumpmässigt urval.

Rörligheten har även studerats med stöd av rikstäckande data — de summariska folkmängdsredogörelserna (kap. 3). Dessa har befunnits ha ett begränsat källvärde. Om de summariska folkmängdsredogörelserna gäller emellertid, att de trots sina brister kan användas för ett studium av vissa företeelser i samband med rörlighetens omfattning.

I kap. 1 har rörlighetens omfattning vid ett antal storjordbruk undersökts. Vissa grundläggande informationer om rörlighetens omfattning och de bakomliggande faktorer, som kan tänkas ha varit förklaringen till att omsättningsintensiteten divergerade, har lämnats. För att få de erhållna resultaten belysta med stöd av ett större material studerades i kap. 2 för de församlingar, där de undersökta storjordbruken var belägna, olika agrara samhällsgruppers rörlighet. Ej oväntat befanns ståndspersoner o. kvalificerad arbetskraft i flera avseenden uppvisa ett annat rörlighetsmönster än bönder och okvalificerad arbetskraft. Även bönder och okvalificerad arbetskraft hade i vissa avseenden olikartade rörlighetsförhållanden.

I kap. 3 har en begränsning skett till i huvudsak tvenne aspekter, nämligen flyttningarnas omfattning och resultat. De uppenbara brister, som påvisats hos de summariska folkmängdsredogörelserna, har medfört att slutsatserna endast kunnat formuleras vagt och med väsentliga

reservationer. Det synes emellertid möjligt att anknyta till vad som inledningsvis nämndes om den tidigare litteraturens syn på rörlighetens omfattning. Tvenne riktningar har kunnat urskiljas. Enligt en skulle den inrikes omflyttningen under 1860-talet varit obetydlig enligt en annan betydande. Föreliggande studie torde ha påvisat, att den inrikes omflyttningen kan betecknas som betydande under 1860-talet.

BIL. I.

LOKALA SPANNMÅLSPRISER

Lokala spannmålspriser kan bl.a. avspegla levnadskostnaders olika nivå, vilket i sin tur kan bidraga till att förklara vissa rörlighetsfluktuationer. Syftet är därför här att söka erhålla prisdata för de prisområden, där de utvalda församlingarna och de undersökta storjordbruken var belägna. För att prisdata i föreliggande sammanhang skall vara användbara, måste de vara jämförbara. En ytterligare förutsättning är, att de avspeglar marknadsprisnivån. Priser på spannmål av olika slag skall jämföras med avseende på tillkomstsätt, variationer samt i vilken mån de kan sägas avspegla lokala prisnivåer. Slutligen skall de olika markegångsprisens karaktär belysas.

A-fögderimarkegången tillkom, genom att sockenfullmäktige inom ett fögderi tillsammans med kronofogden sammanträdde i mitten av oktober och bestämde ett pris, som skulle vara genomsnittet av de pris, som var och en av de fullmäktige uppgav som på sin ort rådande. B-fögderimarkegången tillkom genom en nämnd, där räntegivare och räntetagare var representerade. Räntegivare utsågs av sockenstämman, medan räntetagare utsågs av KB. B-fögderimarkegången omfattade sex månadsnoteringar under vinterhalvåret. Liksom A-fögderiprisen skulle B-fögderiprisen avspegla de på orten gångbara prisen.[1])

A-markegång för fögderi och B-markegång för oktober i fögderi skulle mäta marknadspris. Av diagram I framgår att dessa båda priser samvarierade men med ej obetydliga avvikelser. Av författningarna att döma hade A-markegång och B-markegång för fögderi delvis olika tillkomstsätt. Hade fullständig samvariation erhållits, skulle man kunna antaga, att de tillkommit på samma sätt, och var av varandra beroende källor. Avvikelserna medför, att det förefaller rimligt att tänka sig, att A- och B-markegång för fögderi var av varandra delvis oberoende källor.

Magistraten ombesörjde uppgörandet av A- och B-markegång för stad. Enligt författningarna var det i båda fallen torgpris som avsågs. A-markegång för stad mätte oktober månads torgpris, medan B-markegång för stad innehöll sex månadsnoteringar från vinterhalvåret.[2]) För A-stadsmarkegång och B-stadsmarkegång för oktober kan proveniensen i huvudsak förmodas vara densamma. De borde därför vara av varandra beroende källor. Trots att proveniensen tydligen var densamma, och trots att de skulle mäta samma sak, kan i diagram 2 ej obetydliga divergenser iakttagas.

---

[1]) SFS 1855:34: § 2, 3.
[2]) SFS 1855:34: § 2, 2.

Möjlighet finnes att jämföra markegången med jämförbara prisuppgifter, emanerande från faktiska transaktioner. Dessa priser, som här benämnes förbrukningspris, är de pris på spannmål, som fick betalas vid inköp av spannmål i små partier från de utvalda storjordbruken.[3]) Liksom markegången torde det närmast vara semipartipris som förbrukningsprisen avspeglar.[4])

Två av de utvalda storjordbruken, nämligen Stora Kungsladugård och Helgonagård, var belägna i omedelbar anslutning till städer, medan Haga låg c:a 1/2 mil från Enköping. Jämförelsen mellan förbrukningspris och B-stadsmarkegång i diagram 11, 12 och 13 tyder på, att Hagas förbrukningspris låg långt under B-markegången utan att närmare följa dennas fluktuationer, att Stora Kungsladugårds tenderade att ligga betydligt lägre än B-stadsmarkegången, och att Helgonagårds samvarierade väl med B-markegången med avvikelser av ungefär samma omfattning, som studerats för A-stadsmarkegång och B-stadsmarkegång.[5])

Undersökningsenheterna Nynäs och Storeberg var belägna över 2 mil från Kristinehamn respektive Lidköping. B-fögderiprisen har därför använts för en jämförelse med förbrukningsprisen. Avvikelserna, som de kan studeras i diagram 14 och 15, var av ungefär samma omfattning som mellan A- och B-fögderiprisen.

Med hänsyn till att förbrukningsprisen är faktiska pris och ej några medeltal av uppskattningar som markegången, skulle slutsatsen kunna ligga nära till hands, att markegångens avvikelser från förbrukningsprisen skulle ge ett mått på markegångens källvärde. Ett sådant synsätt utgår från, att förbrukningsprisen avspeglar marknadsprisen på ett tillförlitligare sätt än markegången. De avsevärda avvikelserna vid Haga och Stora Kungsladugård från samtliga priser enligt markegången gör, att man måste ställa sig tveksam till tanken, att förbrukningsprisen vid Haga och Stora Kungsladugård skulle avspegla marknadsprisnivån inom respektive prisområden.[6])

Om markegången mätte, vad den avsåg att mäta, skulle den vara ett utomordentligt instrument för fastställandet av lokala prisnivåer. Den omständigheten att priser, som skulle mäta samma sak, visar divergerande värden måste förminska markegångens användbarhet. Om diskrepanser mellan markegångspriser, som skulle mäta samma sak, uppfattas som ett mått på markegångens

---

[3]) Att termen förbrukningspris används beror på, att mer gängse benämningar som bruksbandelspris, marknadspris o. dyl. lätt kan förknippas med irrelevanta värderingar, avseende prisets art och karaktär.

[4]) Jfr. G. Fridlizius, Markegång och marknadspris vid 1800-talets mitt, s. 64 f. och där anförd litteratur.

[5]) Den omständigheten, att räkenskapsmaterialet ej möjliggjort sammanställningar av förbrukningspris annat än i begränsad omfattning för åren 1867 och 1868 för Haga och för 1800-talets förra hälft för Stora Kungsladugård, begränsar möjligheten till närmare slutsatser.

[6]) Markegången har tidigare jämförts med faktiska pris i en undersökning, avseende smör och malt 1731—1810 för staden Göteborg: S. Mårtenson, Bryggerinäringen i Göteborg, s. 271 ff. Mårtenson utgår från, att de faktiska prisen var verkliga marknadspriser. Något bevis att de faktiska prisuppgifter, som Mårtenson redovisar, skulle vara ett medelvärde av transaktioner med smör och malt i Göteborg tiden 1731—1810, lämnas emellertid ej. Mårtenson har visat, att tvenne av varandra ifråga om proveniens oberoende källor samvarierat med relativt små avvikelser.

ungefärlighet, blir marknadspriset för ett prisområde snarare ett band av växlande tjocklek än en tunn kurva.

I diagram 16, 17, 18 och 19 har A-markegång för fem fögderier, A-markegång för fem städer samt B-markegång för samma fögderier och städer inlagts. Avvikelserna de olika prisområdena emellan skulle kunna avspegla faktiska skillnader i prisnivå. Troligare är att de lokala priserna på ett ungefär avspeglar verkligheten. Med hänsyn till svårigheter att fastställa ungefärlighetens omfattning har det förefallit säkrast att avstå från några slutsatser rörande lokala prisskillnader på spannmål.

Till följd av B-markegångens fiskala betydelse har Wohlin gjort antagandet, att denna skulle ligga på en lägre nivå än A-markegången. En jämförelse mellan B-markegång för oktober i fögderi och A-markegång i fögderi visar, som framgår av diagram 1, att B-markegång för oktober i fögderi ej låg på en lägre nivå än A-markegång i fögderi. Av diagram 2 kan utläsas, att B-markegång för oktober i stad ej visade någon direkt tendens att ligga lägre än A-markegång i stad. G. Fridlizius har undersökt relationerna mellan B-markegång och torgpris, vilka senare han betraktar som marknadspris för fem prisområden, avseende 1860-talets senare hälft. »Som synes finns det intet skäl att som Wohlin förutsätta att B-markegången tack vare sin större fiskala betydelse sattes för lågt i förhållande till de verkliga marknadsprisen.»[7])

I fögderierna dominerade jordägare de nämnder, som hade att bestämma fögderimarkegången. Man skulle därför kunna tänka sig, att fögderimarkegången skulle tendera att ligga på en lägre nivå än stadsmarkegången. G. Fridlizius har i ovan citerad undersökning kunnat visa, att fögderimarkegången ej visade någon genomgående tendens att ligga lägre än stadsmarkegången.[8]) I en likartad jämförelse har som framgår av diagram 3—9 samma grundmönster kunnat fastställas.

---

[7]) G. Fridlizius, a.a., s. 69 f. En viss möjlighet finns att jämföra markegången med tidningspris (torgnoteringar) för 1860-talet avseende två prisområden. I diagram 2 har således tidningspris inlagts tillsamman med jämförbara markegångspris.

[8]) G. Fridlizius, a.a., s. 67 ff.

Diagram I.

A-markegång för fögderi och B-markegång för oktober i fögderi.

—— A-markegång för fögderi

------ B-markegång för oktober i fögderi

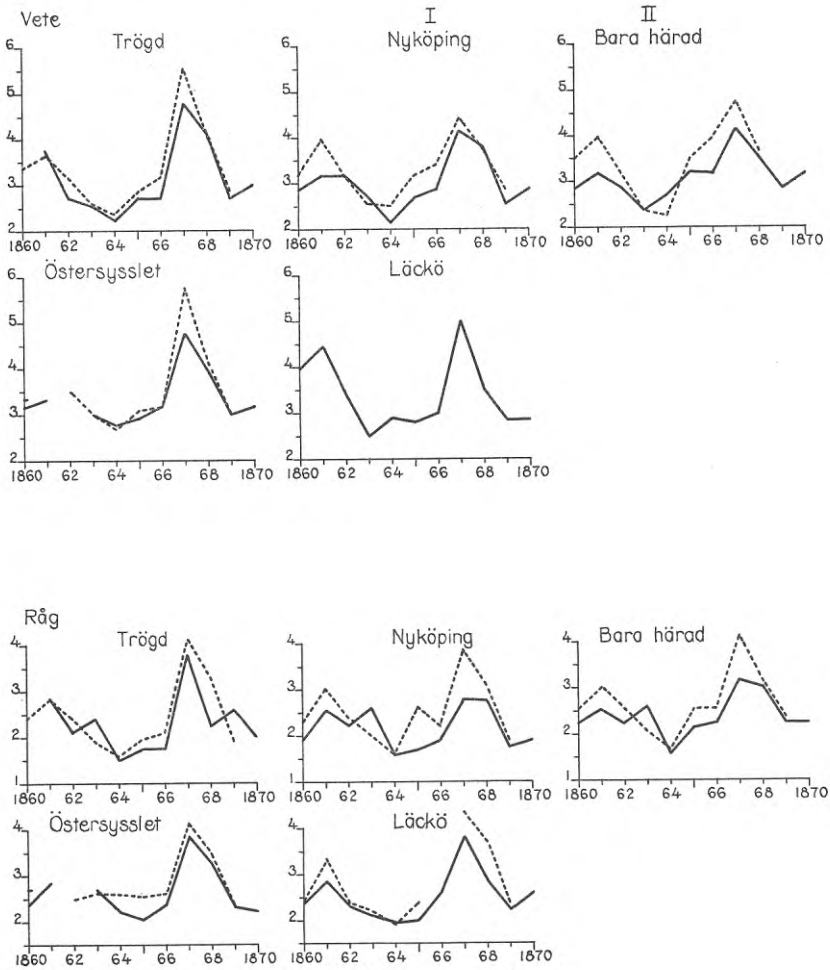

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram I.

—— A-markegång för fögderi

------ B-markegång för oktober i fögderi

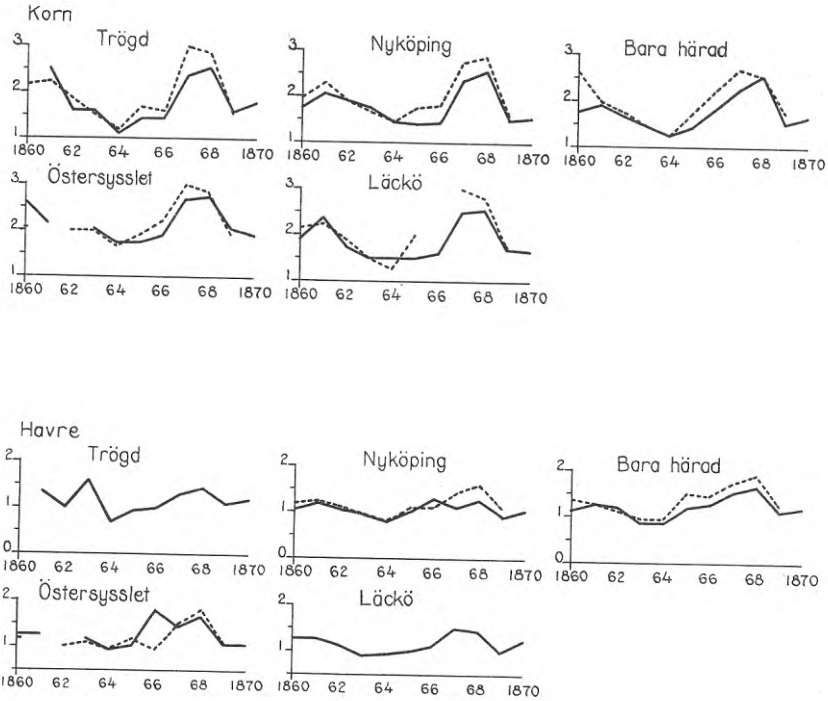

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 2.

A-markegång för stad och B-markegång för oktober i stad samt torgpris enligt tidningar.

—— A-markegång för stad

------- B-markegång för oktober i stad

– – – Tidningspris

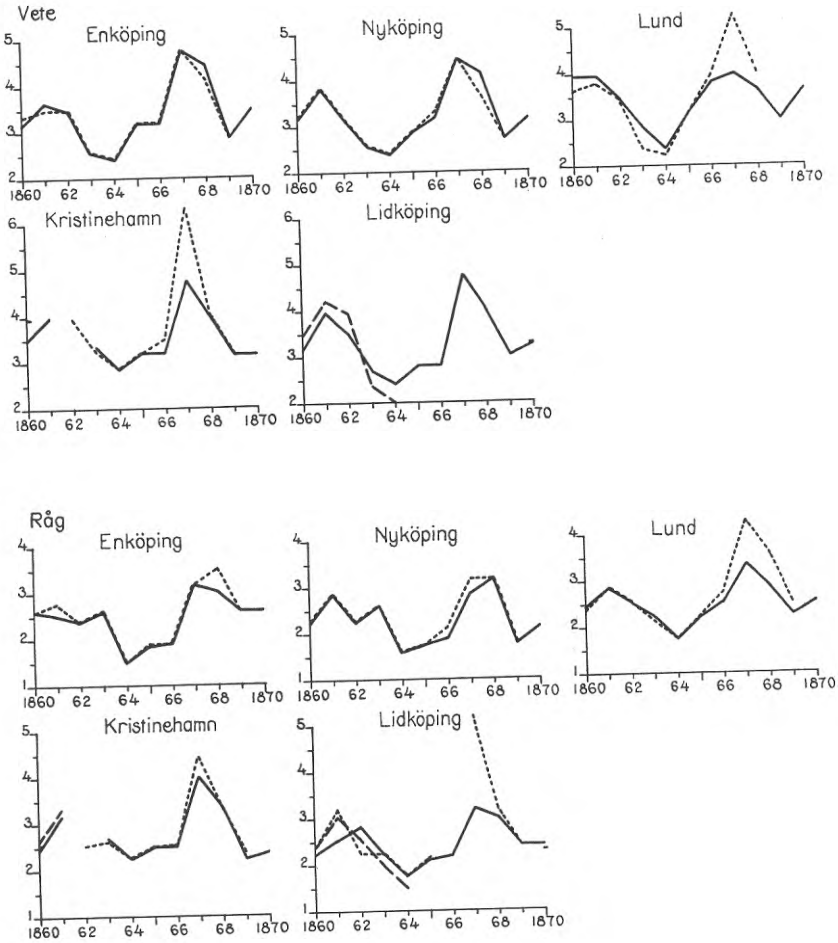

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 2.

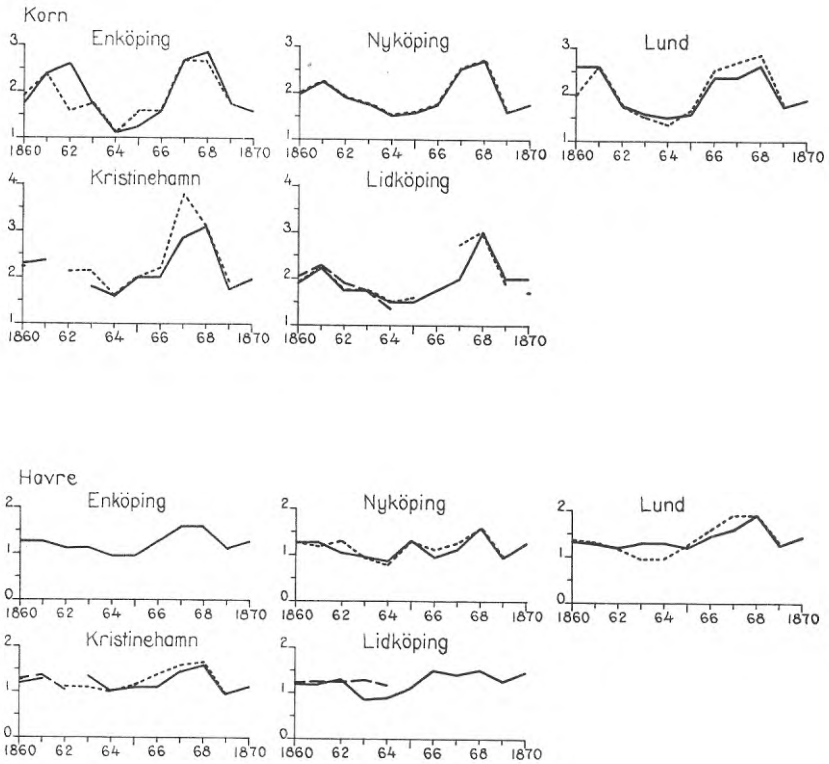

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 3.

A-markegång för stad och B-markegång för oktober i fögderi.

—— A-markegång för stad

------ B-markegång för oktober i fögderi

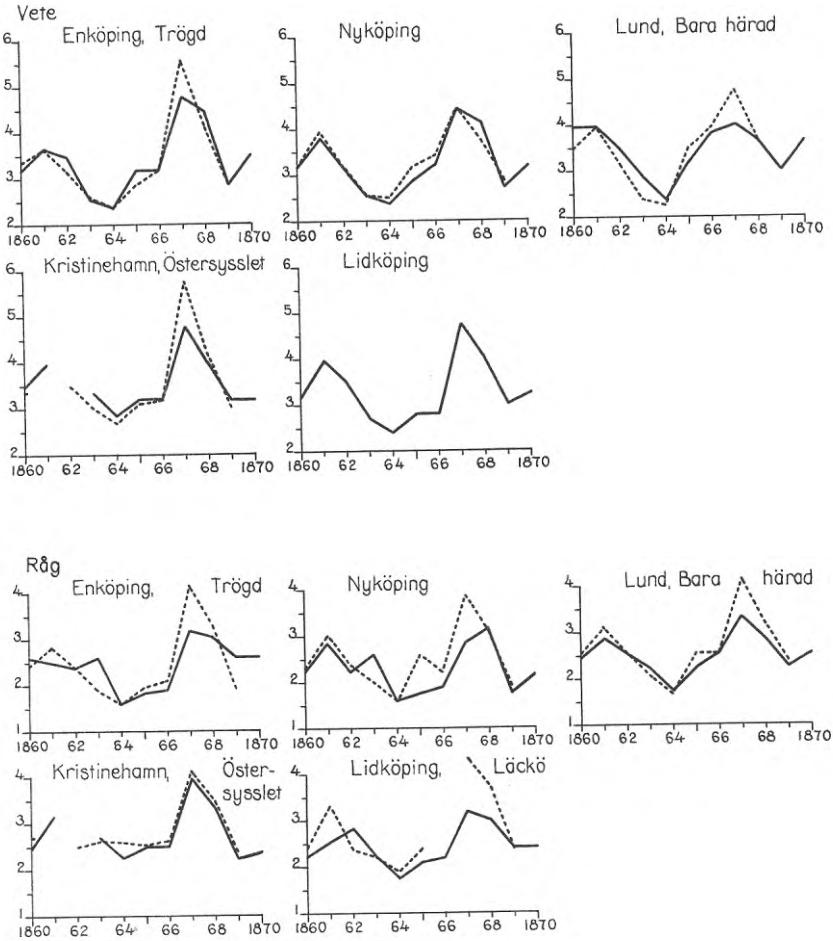

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 3.

—— A-markegang för stad

------- B-markegång för oktober i fögderi

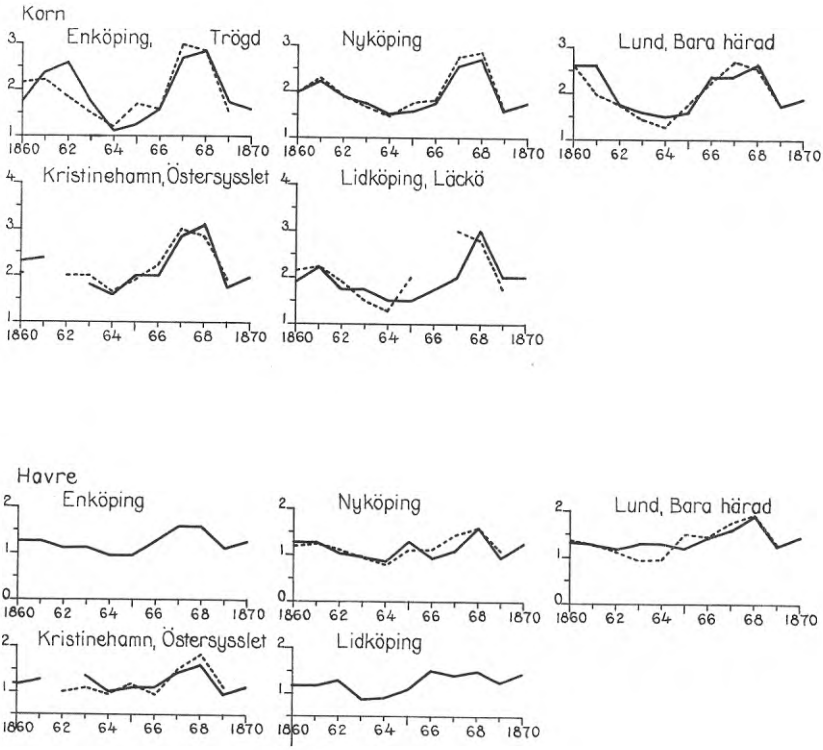

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 4.

A-markegång för fögderi och B-markegång för oktober i stad.

—— A-markegång för fögderi

------ B-markegång för oktober i stad

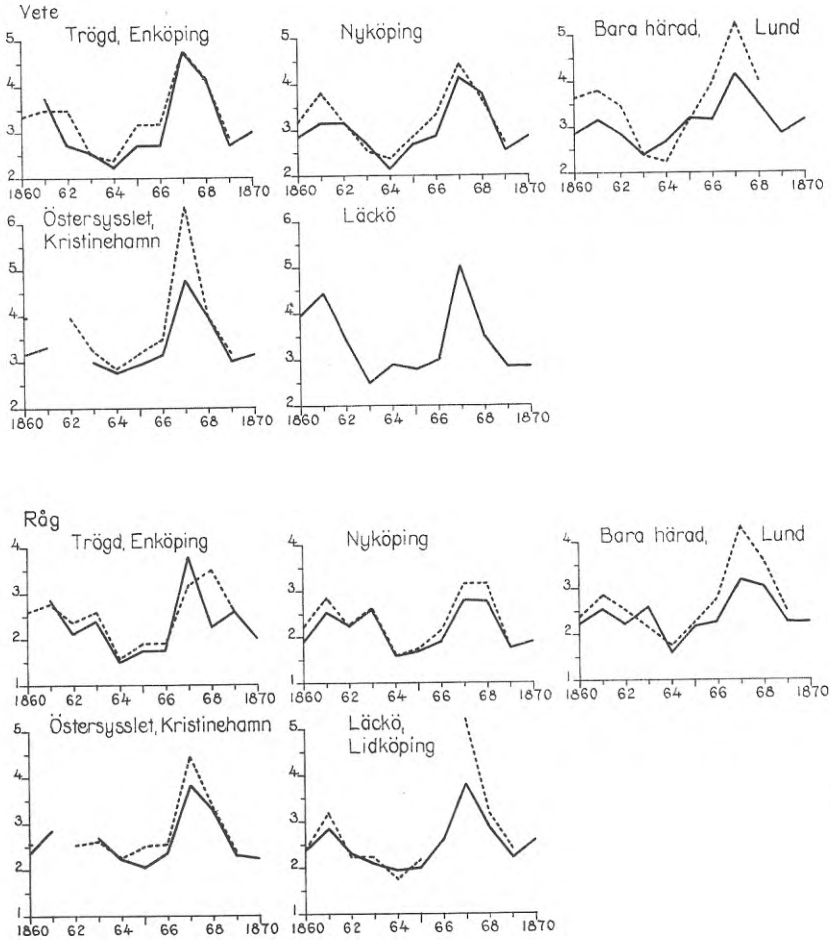

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 4.

—— A-markegång för fögderi

------ B-markegång för oktober i stad

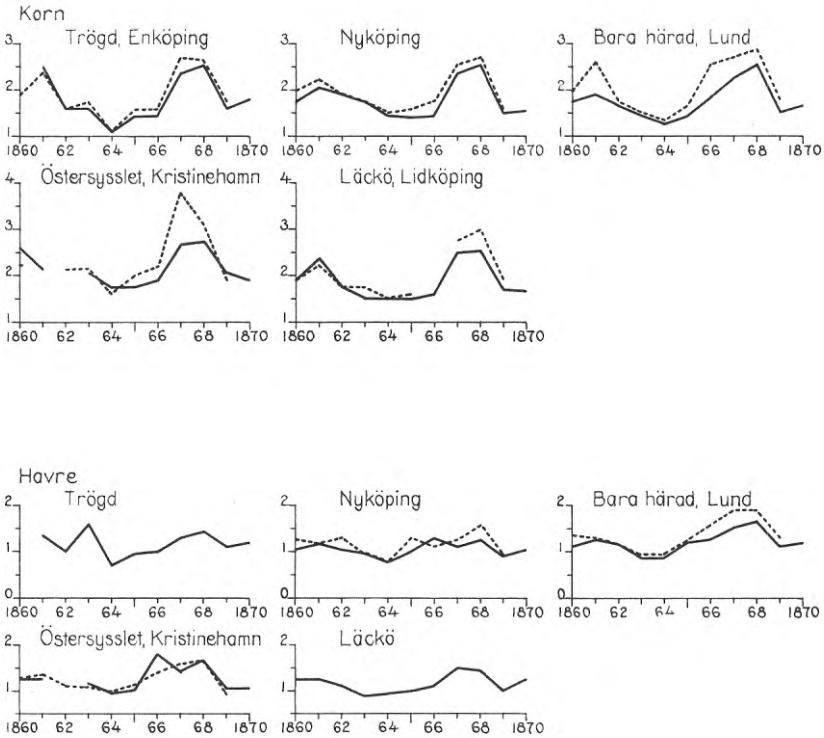

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 5.

A-markegång för stad och fögderi.

—— A-markegång för stad

------ A-markegång för fögderi

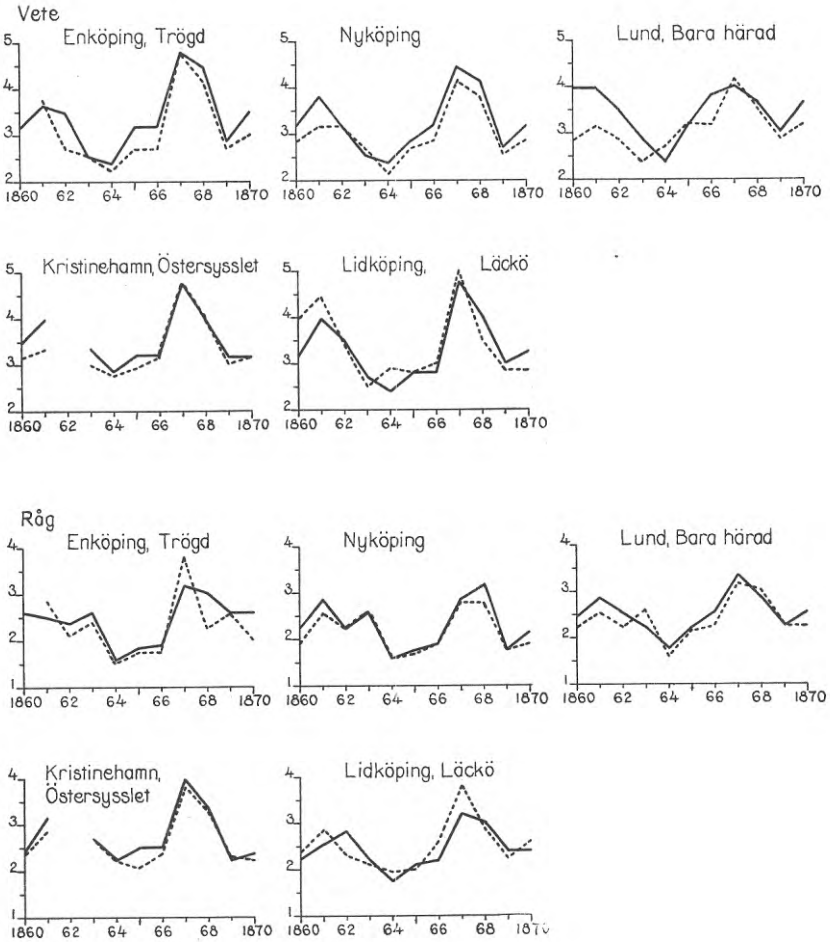

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 5.

—— A-markegang för stad

------ A-markegång för fögderi

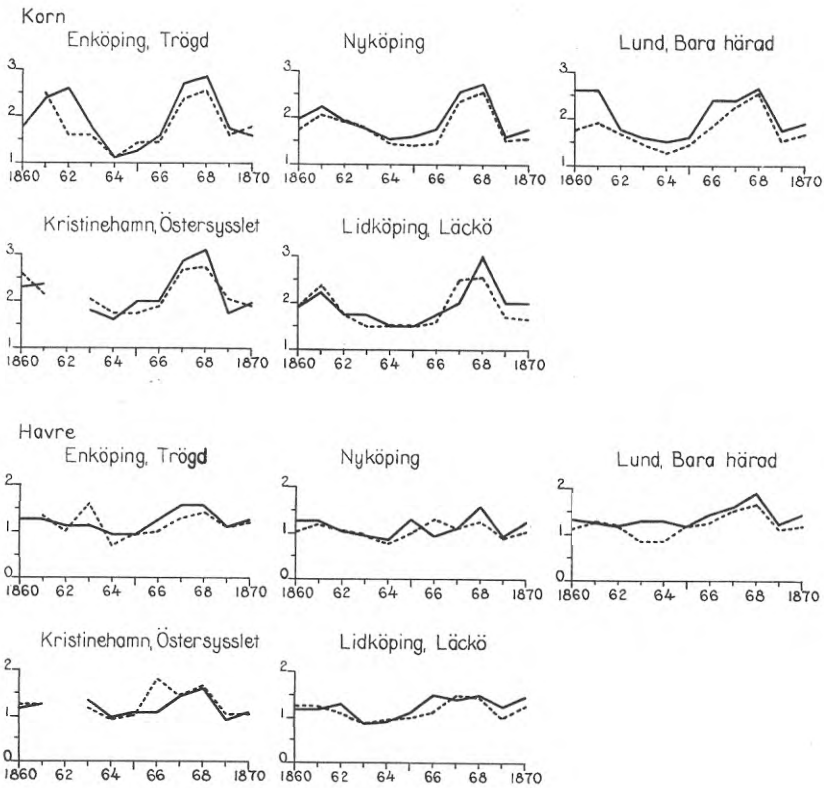

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 6.

B-markegång för Enköpings stad och Trögds fögderi. Uppsala län.

—— B-markegång för Enköpings stad

------ B-markegång för Trögds fögderi

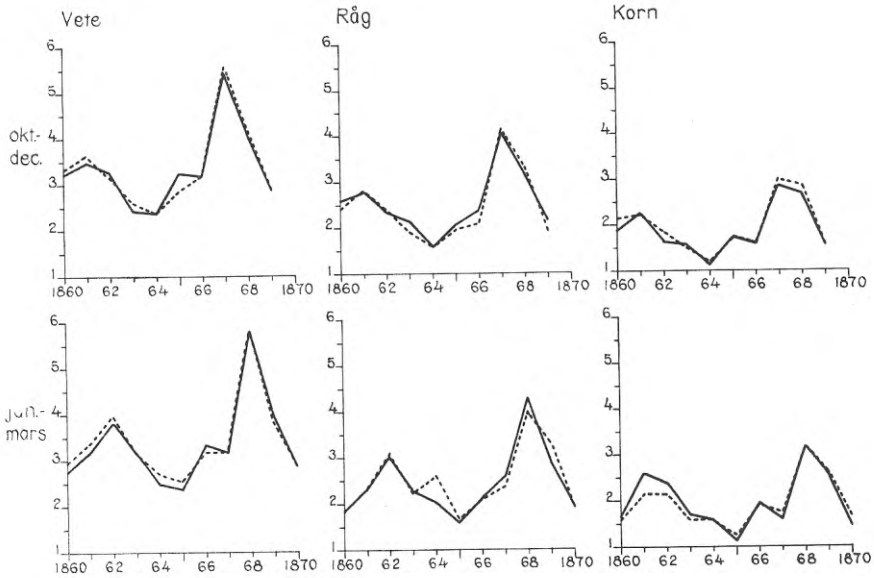

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 7.

B-markegång för Nyköpings stad och Nyköpings fögderi.

Södermanlands län.

—— B-markegång för Nyköpings stad

------- B-markegång för Nyköpings fögderi

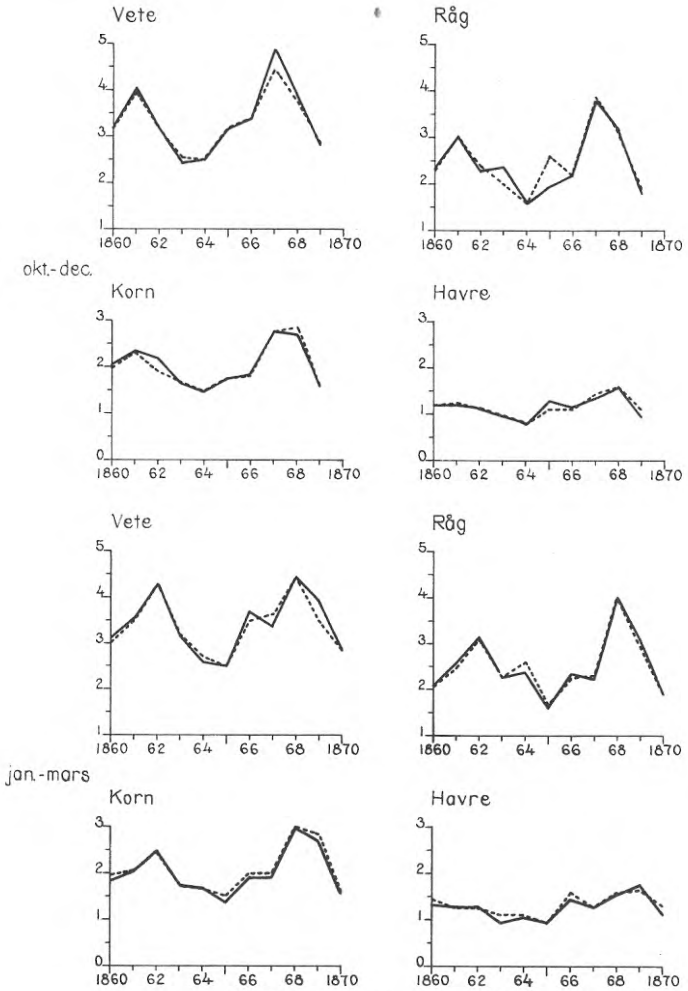

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 8.

B-markegång för Lunds stad och Torna o. Bara härads fögderi. Malmöhus län.

—— B-markegång för Lunds stad

------- B-markegång för Torna o. Bara härad fögderi

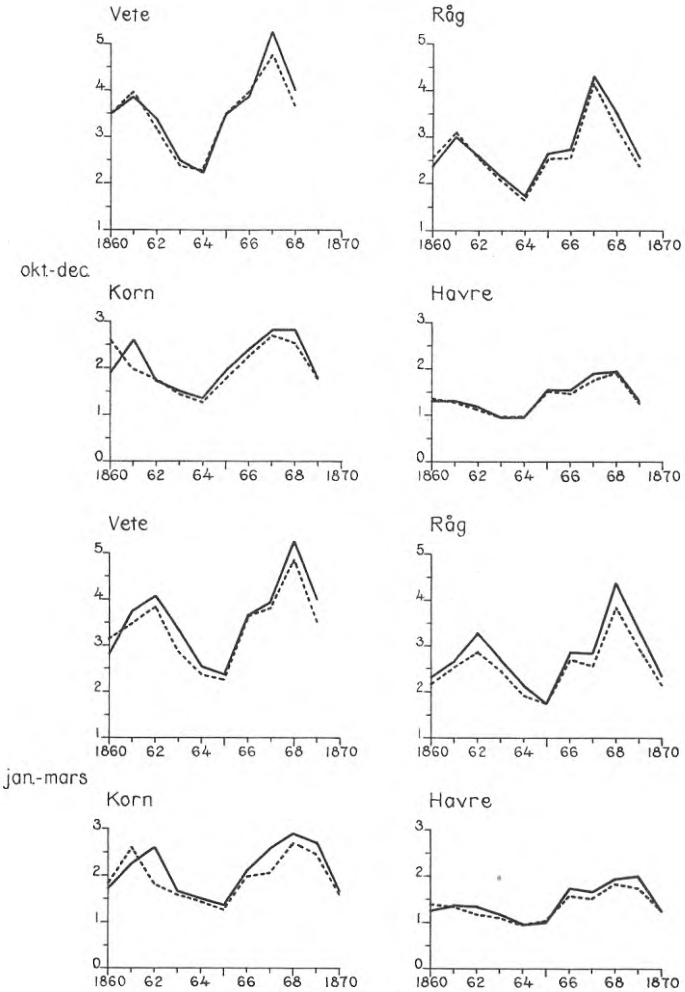

Skalan avser kronor per kubikfot

Diagram 9.

B-markegång för Kristinehamns stad och Östersysslets fögderi
Värmlands län.

—— B-markegång för Kristinehamns stad

------- B-markegång för Östersysslets fögderi

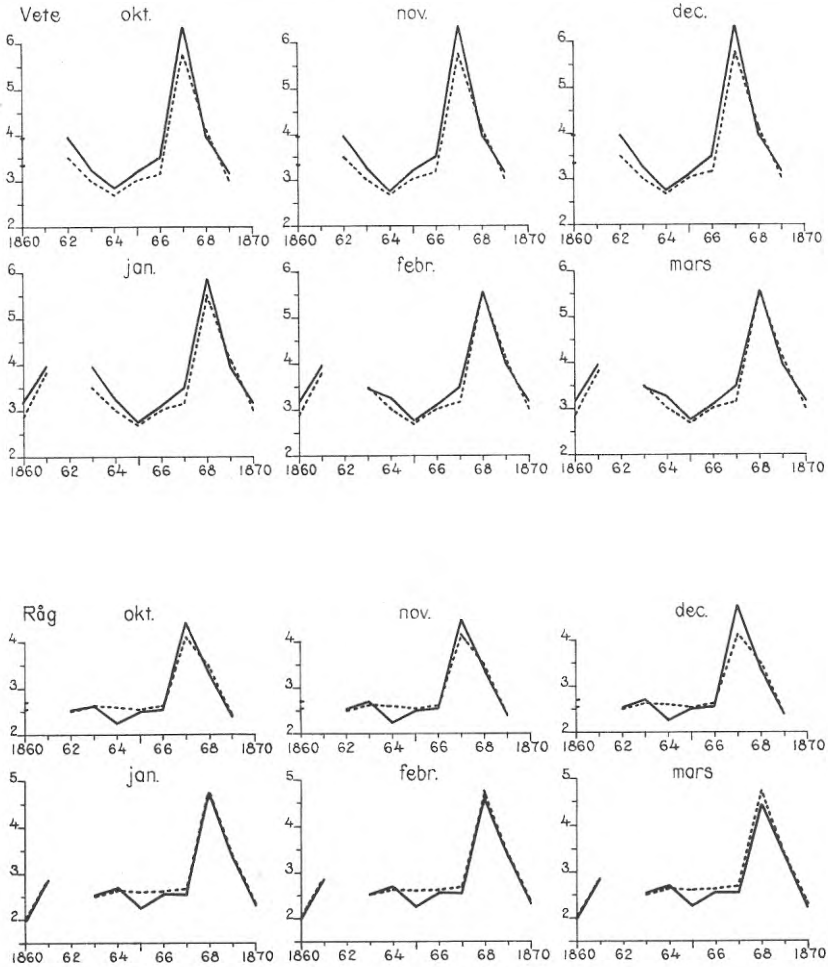

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 9.

—— B-markegang för Kristinehamns stad

------ B-markegång för Östersysslets fögderi

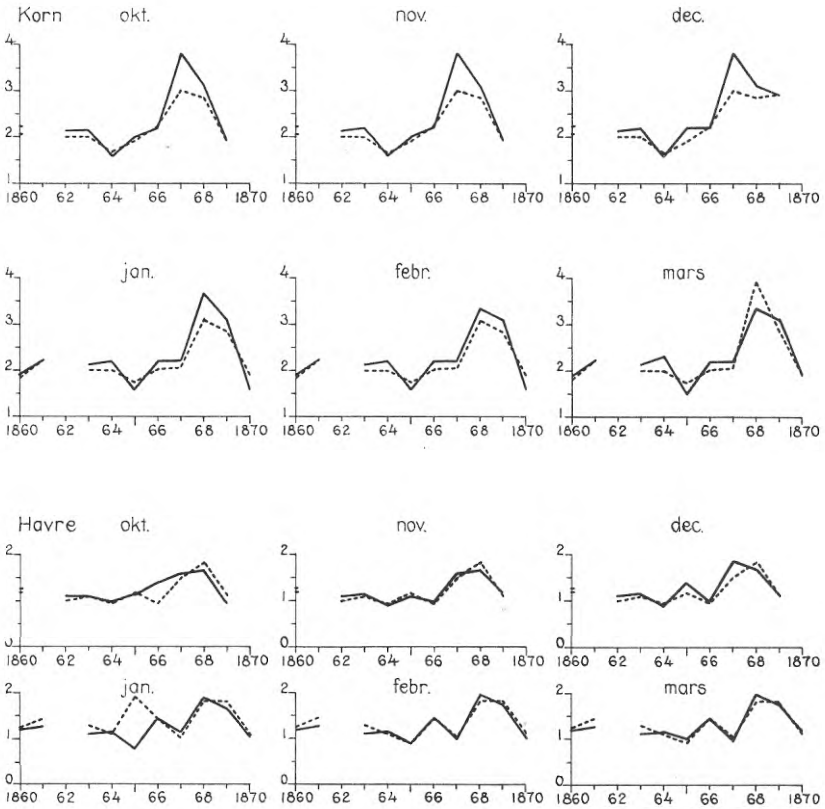

Skalan avser kronor per kubikfot

Diagram 10.

B-markegång för Lidköpings stad och Läckö fögderi. Skaraborgs län.

—— B-markegång för Lidköpings stad

------ B-markegång för Läckö fögderi

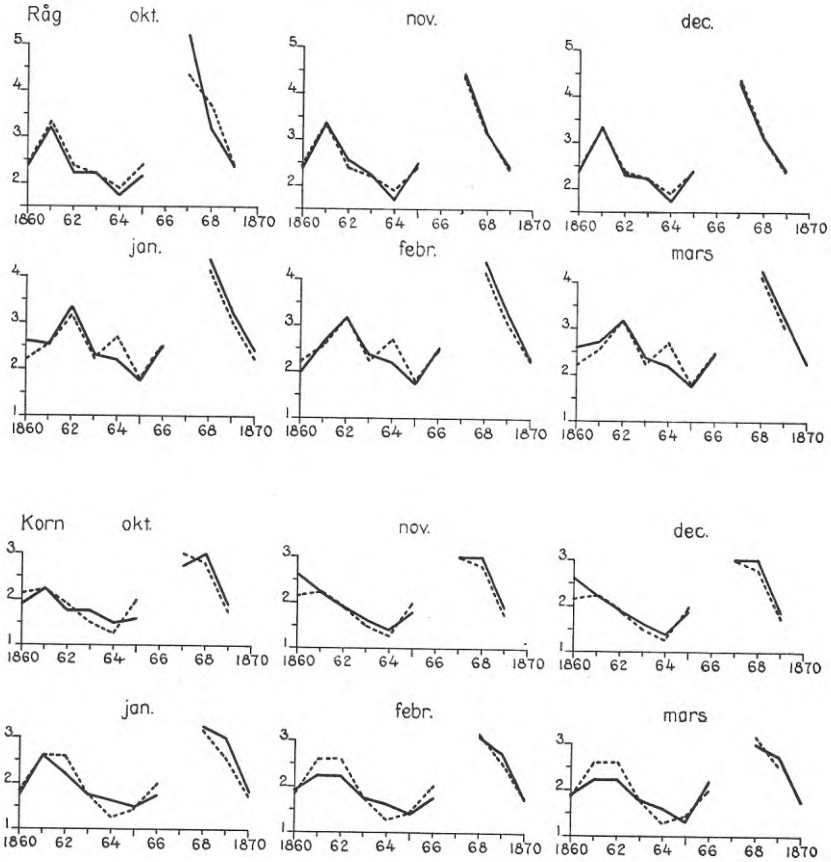

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 11.

Enköpings stads B-markegång och Hagas förbrukningspris.

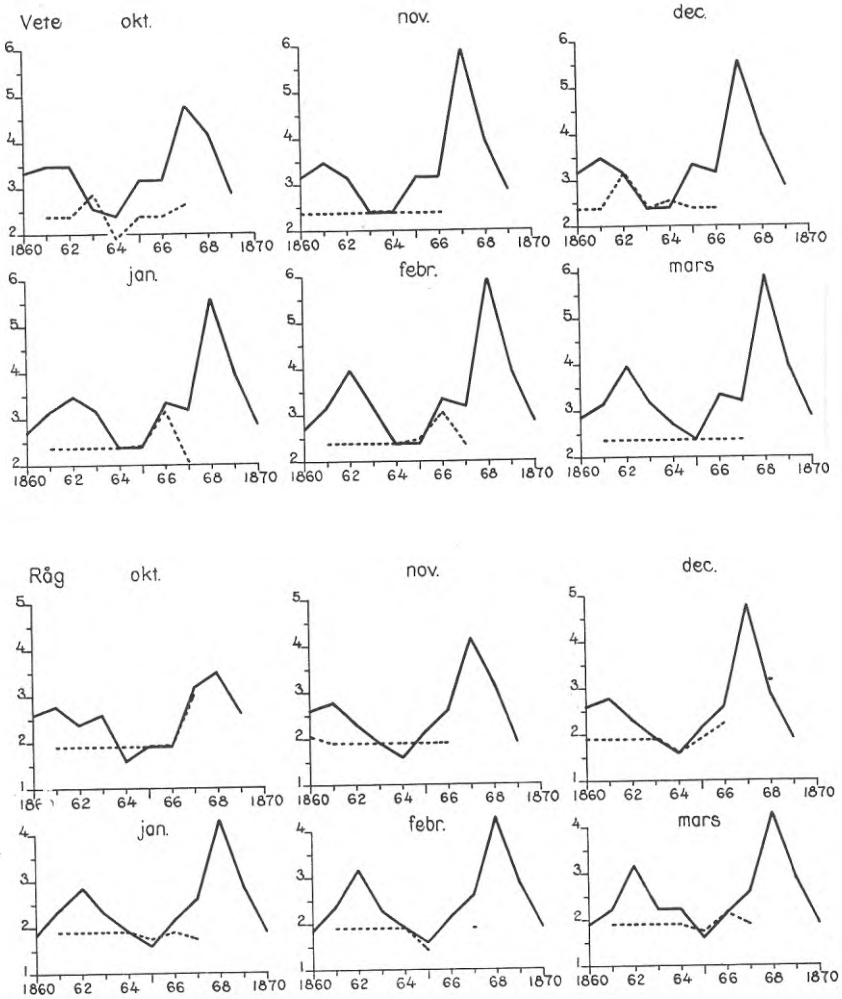

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 11.

—— Enköpings stads B-markegång

------ Hagas förbrukningspris

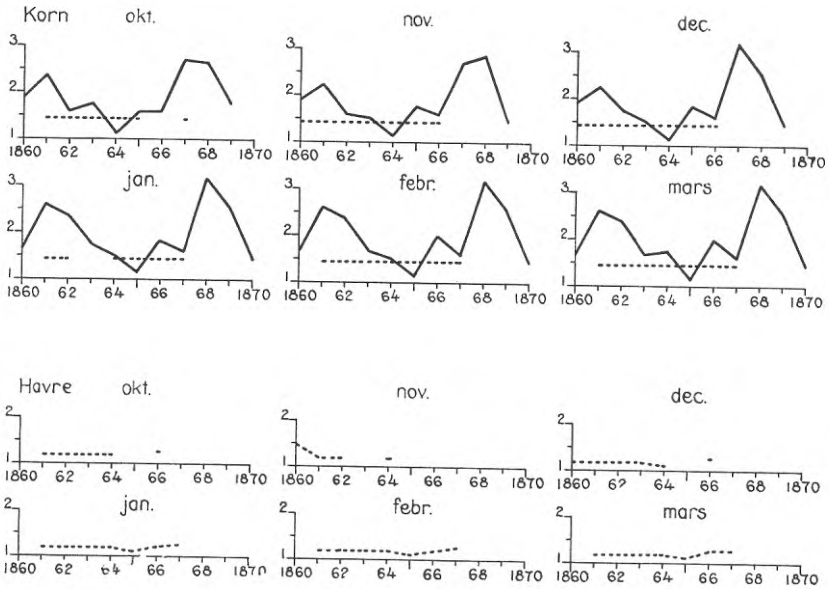

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 12.

Nyköpings stads B-markegång och Stora Kungsladugårds förbrukningspris.

—— Nyköpings stads B-markegång

------- Stora Kungsladugårds förbrukningspris

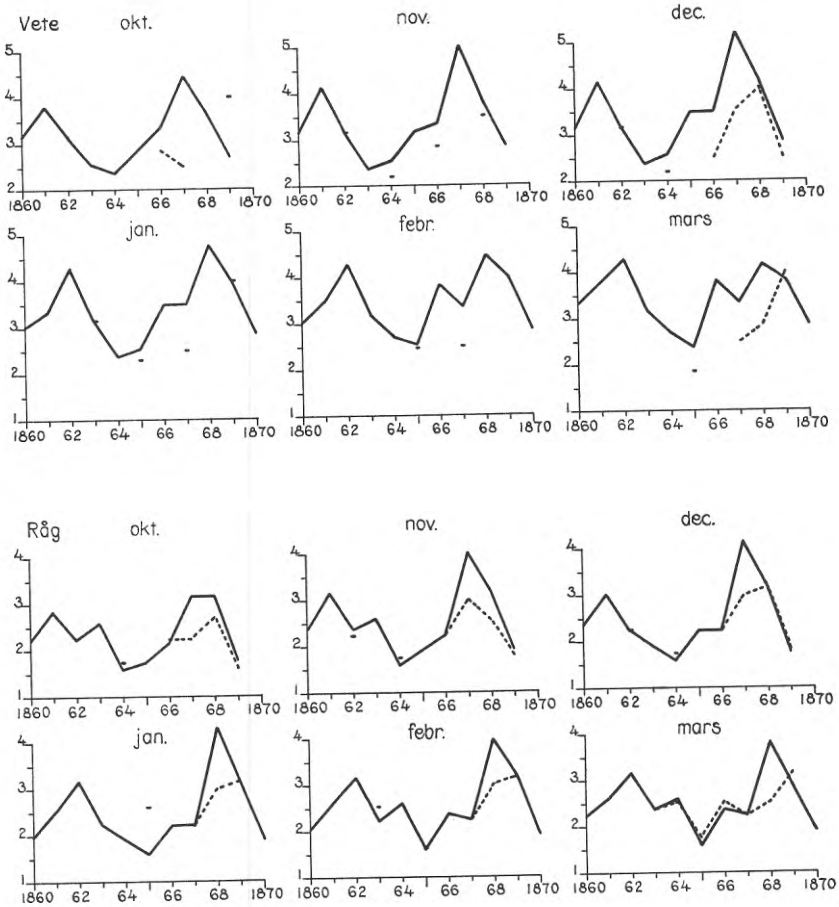

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 12.

—— Nyköpings stads B-markegång

------- Stora Kungsladugårds förbrukningspris

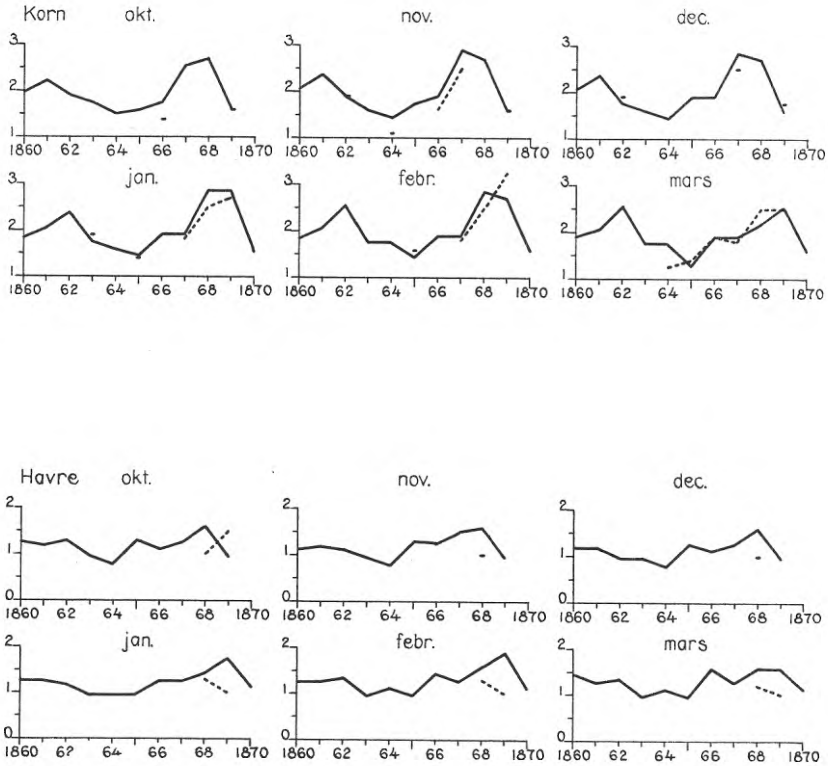

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 13.

Lunds stads B-markegång och Helgonagårds förbrukningspris.

—— Lunds stads B-markegång

------ Helgonagårds förbrukningpris

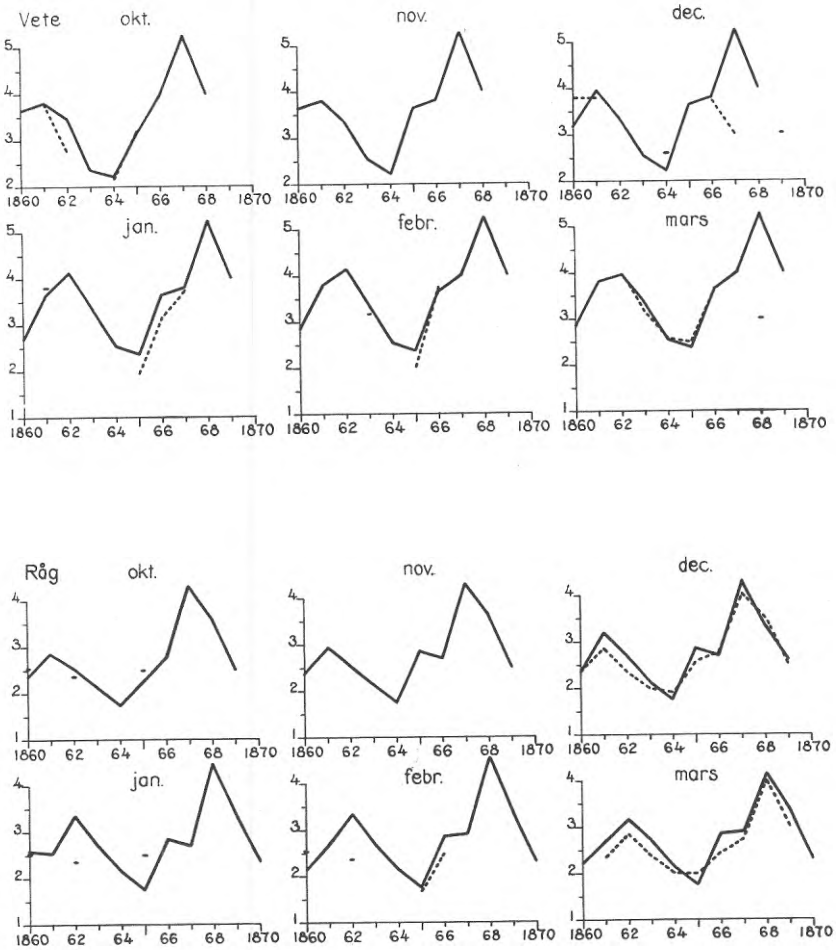

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 13.

—— Lunds stads B-markegång

------- Helgonagårds förbrukningspris

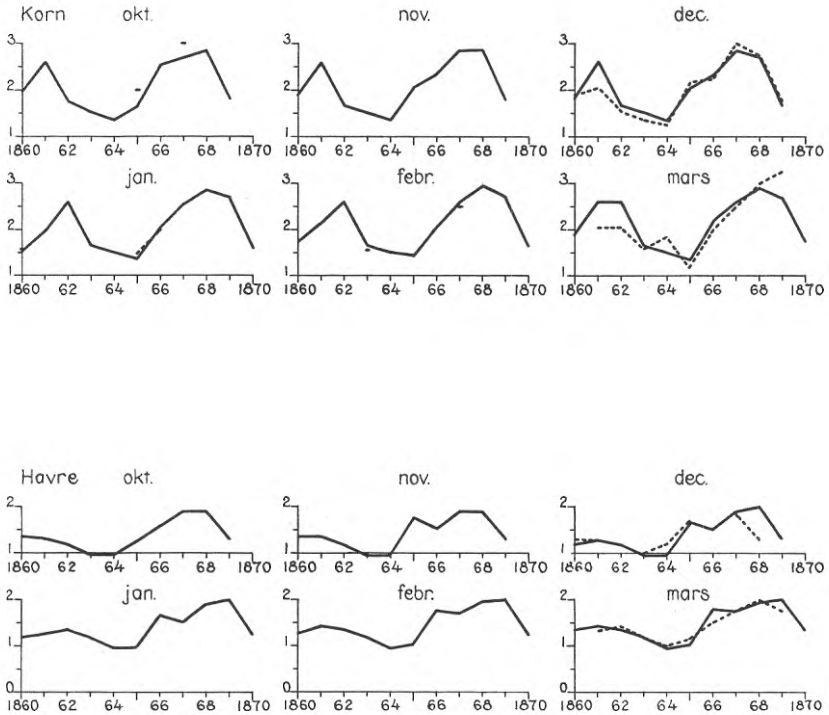

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 14.

Östersysslets fögderis B-markegång och Nynäs förbrukningspris.

—— Östersysslets fögderis B-markegång

------- Nynäs förbrukningspris

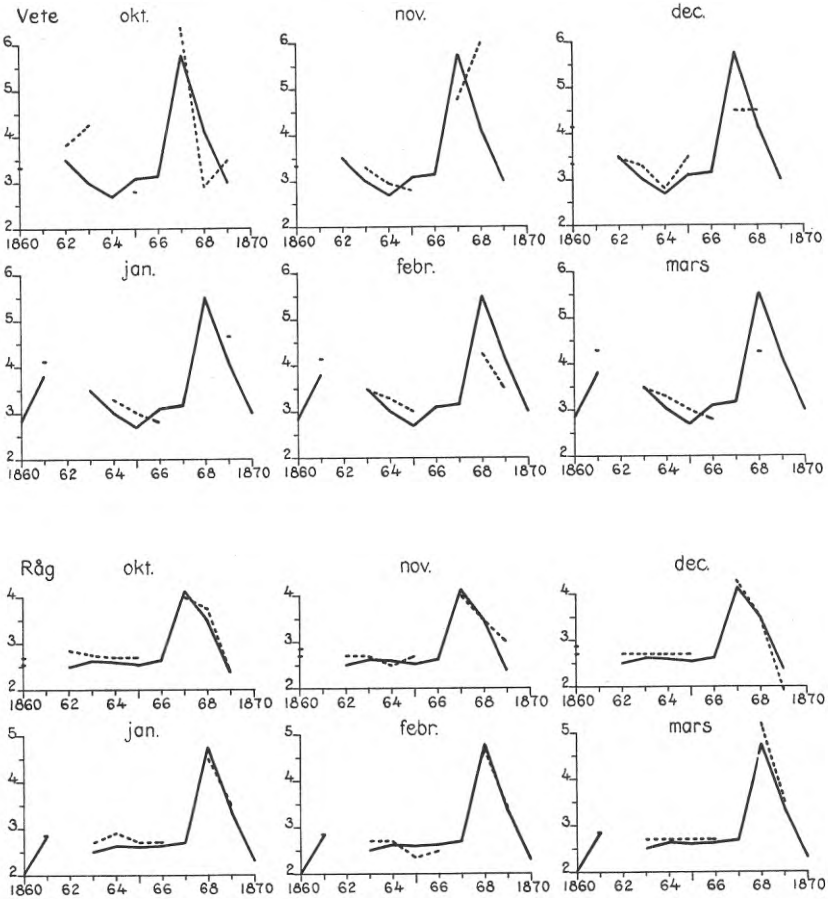

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 14.

—— Östersyssiets fögderis B-markegång

------ Nynäs förbrukningspris

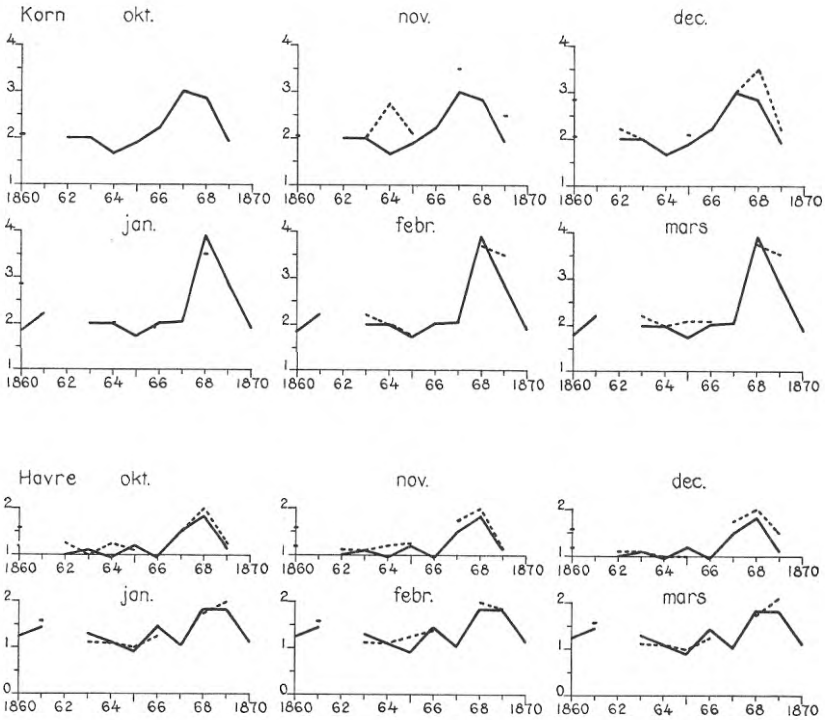

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 15.

Läckö fögderis B-markegång för november och Storebergs förbrukningspris.

—— Läckö fögderis B-markegång för november

------- Storebergs förbrukningspris

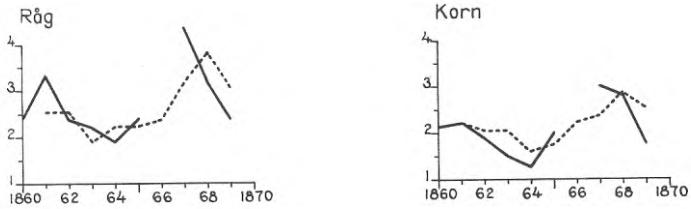

Diagram 16.

A-markegång i fögderi.

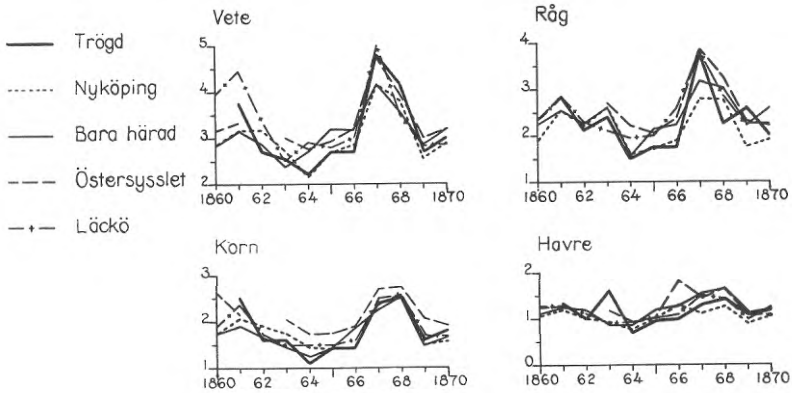

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 17.

A-markegång i stad.

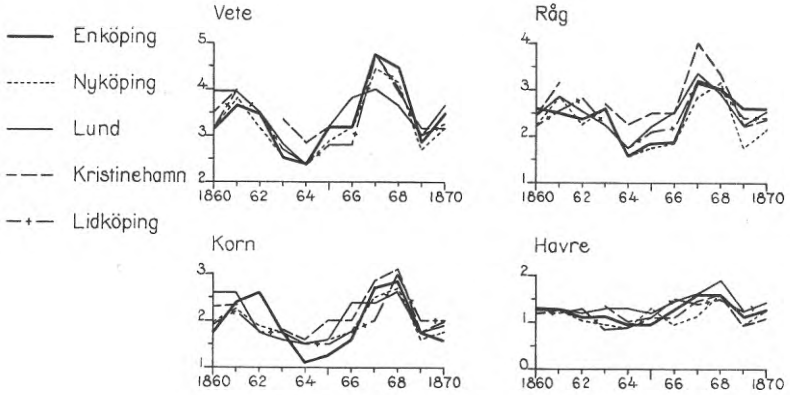

Diagram 18.

B-markegång för oktober i fögderi.

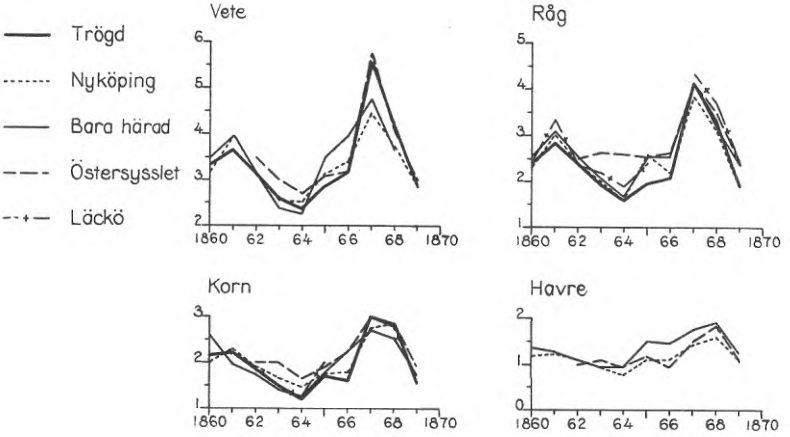

Skalan avser kronor per kubikfot.

Diagram 19.

B-markegång för oktober i stad.

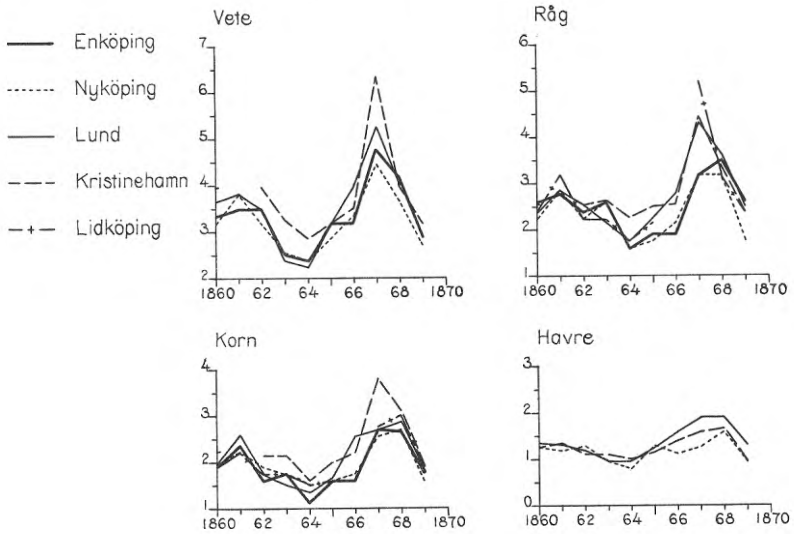

Skalan avser kronor per kubikfot.

Källor: Markegångshandlingar KKA; tidningspris enligt primärmaterial till G. Myrdal, The Cost of Living in Sweden; förbrukningspris ur respektive undersökningsenhets spannmålsjournal eller, då sådan saknas, spannmålsförsäljningskontot.

Anm. I: Med Nyköping avses dels staden Nyköping och dels Nyköpings fögderi.

Anm. II: Med Bara härad förstås Torna och Bara härads fögderi.

Anm. III: Samtliga priser avser kronor per kubikfot. För tiden före 1863 samt i vissa andra fall har källmaterialets redovisning skett i tunnor som omräknats till kubikfot med 6,3 som reduktionstal.

Anm. IV: På flera ställen i diagrammen saknas uppgifter om priser. Detta betingas av luckor i primärmaterialet.

BIL. II.

DE UTVALDA STORJORDBRUKENS EKONOMI

a. Produktion

Ägofördelningen, såsom den redovisas i tab. 84, avser det som låg under egen drift. De utarrenderade gårdarnas skogstillgångar disponerades av räkenskaperna att döma endast för husbehov av arrendatorerna. Om de utarrenderade gårdarnas skogstillgångar inkluderades, skulle särskilt vid Nynäs men även vid Haga skogen öka i relativ betydelse. Den skog, som hörde till kronodomänen Stora Kungsladugård, skulle, om bestämmelserna efterlevdes, endast till husbehov disponeras av arrendatorn, varför de i tab. 84 givna relationerna för Stora Kungsladugård ger en överdriven bild av den skogstillgång, som arrendatorn kunde förfoga över.[1]) Hela godset Storeberg låg under egen drift. Arrendegårdskombinationen Helgonagård saknade skog.

De i tab. 84 redovisade uppgifterna om ägofördelningen avspeglar olika tidpunkter, varför jämförbarheten är begränsad.[2])

Vid Haga, Stora Kungsladugård och Helgonagård hade avsaluproduktionen en likartad sammansättning. Om övrig produktion vid Nynäs — huvudsakligen skogsalster — exkluderas, befinnes växtproduktionen helt dominera i förhållande till animalieproduktionen i ungefär samma relation som vid Storeberg (tab. 85).

---

[1]) L. G. Linde, Systematisk framställning af svenska kameral-lagfarenheten, § 35, 36, 37.

[2]) De meddelade uppgifterna avspeglar olika tidpunkter. Huvudgården Haga i Svinnegarns socken kartlades 1861, kronodomänen Stora Kungsladugård i St Nikolai socken 1899—1900, arrendegårdskombinationen Helgonagård i Lunds landsförsamling 1911, godset Nynäs i Visnums-Kils församling 1887 samt godset Storeberg i Tådene, Tranums och Friels församlingar 1881—82. Uppgifterna är jämförbara under förutsättning, att ej några avsevärda förändringar i ägofördelningen ägt rum sedan 1860-talet. Att med stöd av räkenskapsmaterial eller annat material söka rekonstruera, hur ägofördelningen var under 1860-talet för Stora Kungsladugård, Helgonagård, Nynäs och Storeberg, möter metodiska svårigheter.

Det ekonomiska kartverkets källvärde, d.v.s. i vad mån kartan och dess beskrivning mäter vad som avses, kan som regel ej kontrolleras med annat material. Kartläggningen byggde, vad de olika jordbruksfastigheterna beträffar, främst på äldre kartor. Med hänsyn till att fältmätningen skedde med anlitande av sakkunnig personal, och att några allvarliga klagomål ej framställdes, brukar antagandet göras att tillförlitligheten är god: SOU 1936:42 s. 9 ff. I senare litteratur exempelvis: J. Svensson, Jordbruk och depression 1870—1900, s. 26 ff.

Tab. 84. *Ägofördelningen i % vid de utvalda storjordbruken*

Ägoslag	Haga	Stora Kungsladugård	Helgonagård	Nynäs	Storeberg
Åker	43	41	98	19	53
Äng	27	9	2	16	1
Skog	30	50	—	65	46

Källa: Beskrivning till ekonomiska kartan. Se not 2.

Tab. 85. *Avsaluproduktionens sammansättning i % vid de utvalda storjordbruken 1860-talet.*

Avsaluproduktionens sammansättning	Haga	Stora Kungsladugård	Helgonagård	Nynäs	Storeberg
Växt	55	43	51	51	85
Djur	45	57	49	7	7
Övrig	—	—	—	42	8

Källor: Kapitalböcker Haga 1861/69. HGA ULA; kapitalböcker Stora Kungsladugård 1865/70. StKA ULA; kapitalböcker Helgonagård 1863/70. THA LLA; kapitalböcker Nynäs 1861/70. NA GLA; kapitalböcker Storeberg 1864/69. SGSA GLA.

Anm. I: Att ej genomgående hela 1860-talet täckts betingas av ofullständigheter i räkenskapsmaterialet.

Anm. II: Luckor i räkenskaperna för Haga 1868, för Stora Kungsladugård 1866. Vid Nynäs kom arrendegården Hygn under egen drift 1868 och har för 1869 och 1870 inräknats.

Produktionens fördelning på förbrukning och marknad vid de utvalda storjordbruken, såsom den redovisas i tab. 86, får ej tolkas med avseende på annat än de grova dragen, enär metodiska svårigheter förelegat att åstadkomma jämförbara data.[3]) Därtill kommer att produktionssiffrorna vidlådes den ofullständigheten, att en betydande del av växtavsättningen till förbrukning förädlades till djurproduktion, som i sin tur kom att avsättas till marknaden. Härav följer, att en ej obetydlig dubbelräkning ägt rum. Något försök att eliminera dubbelräkningen har ej gjorts.

[3]) Enligt Hagas räkenskaper redovisades en betydande höskörd men ej något grönfoder. Vid Storeberg var ängsarealen minst 14 hektar. Varken höskörd eller grönfoder redovisades i räkenskaperna. Vid Nynäs upptog ängen ej mindre än 250 hektar, utan att höskörd eller grönfoder redovisades. Både grönfoder och höskörd redovisades för Helgonagård och Stora Kungsladugård. Detta har gjort det möjligt att erhålla vissa hållpunkter för en justering av siffrorna för Haga, Nynäs och Storeberg. Växtförbrukningen var i medeltal för de undersökta åren för 1860-talet för Haga 18 301 kronor, för Nynäs 10 694 kronor och för Storeberg 14 856 kronor. Dessa siffror har höjts till 19 000 kronor, 15 000 kronor och 16 000 kronor.

Tab. 86. *Produktionens fördelning i % på förbrukning och marknad vid de utvalda storjordbruken 1860-talet.*

Utvalda storjordbruk	Växt		Djur		Övrig		Total	
	Förbrukning	Marknad	Förbrukning	Marknad	Förbrukning	Marknad	Förbrukning	Marknad
Haga	66	34	37	63	100	—	58	42
Stora Kungsladugård	73	27	24	76	100	—	57	43
Helgonagård	58	42	16	84	100	—	45	55
Nynäs	61	39	67	33	19	81	50	50
Storeberg	45	55	78	22	32	68	49	51

Källor: Se tab. 85.

Den betydande animalieproduktionen vid Haga, Stora Kungsladugård och Helgonagård gick till större del till marknaden, medan den mer begränsade animalieproduktionen vid Nynäs och Storeberg främst gick till förbrukning.

Produktiviteten vid de utvalda storjordbruken har här mätts som mjölkavkastning per ko och korntal. Vid Haga dominerades animalieproduktionen av schäferiprodukter, vilket förklarar mjölkproduktionens relativt ringa omfattning där. Av källtekniska skäl har uppgift om mjölkavkastningen ej kunnat erhållas för Nynäs. Då förutom mjölk även andra animalieprodukter erfordrades för förbrukningens behov, kom mjölkproduktionen att täcka en mindre del av animalieproduktionen vid Nynäs och Storeberg. Mjölkavkastningen per ko får därför ett begränsat värde såsom mått på den samlade animala produktionens produktivitet vid Haga, Nynäs och Storeberg.

Mjölkavkastningen vid Storeberg tycks ha legat på en efter tidens förhållande vanlig men med hänsyn till det tekniskt möjliga låg nivå, medan Hagas och Stora Kungsladugårds synes ha varit den, som kunde förekomma vid större gårdar och gods med ambitioner att driva mjölkproduktionen efter rationella principer. En mjölkavkastning på omkring 900 kannor per ko såsom vid Helgonagård tycks företrädesvis ha förekommit vid storjordbruk, som av samtiden betecknades som mönstergårdar.[4])

[4]) I monografier över hushållningssällskap kan åtgärder, som vidtogs för att införskaffa och sprida högmjölkande raser följas: H. Schött, Östergötlands läns hushållningssällskaps historia. II, s. 161 ff; Uppsala läns kungl. hushållningssällskap 1815—1915, utg. av S. E. Bring. II, s. 154 ff; Södermanlands läns kungl. hushållningssällskap 1814—1914, utg. av J. A. Almqvist. II, s. 138 ff; T. Andersson, Värmlands läns kungl. hushållningssällskaps historia 1803—1903, II, s. 190 ff; Skaraborgs läns kungl. hushållningssällskap 1807—1907, utg. av R. Kjellén. II. s. 101 ff. Det generella vid bondebruk och flertalet större gårdar och gods ställer det sig svårare att få en uppfattning om. I anförd monografi för Södermanlands län s. 136 heter det: »Såvidt man af förefintliga uppgifter kan finna, torde »bondkon» i medeltal hafva lämnat snarare under än öfver 300 kannor per år.»

Tab. 87. *Produktiviteten vid de utvalda storjordbruken 1860-talet.*

Utvalda storjordbruk	Mjölkens procentuella andel av animalieproduktionen	Avkastning per ko kannor	Spannmålsproduktionens procentuella andel av växtproduktionen	Genomsnittskorntal
Haga	29	532	..	..
Stora Kungsladugård	84	612	93	7,3
Helgonagård	70	882	76	9,4
Nynäs	..	..	72	8,0
Storeberg	38	299	91	4,8

Källor: Se tab. 85.
Anm. I: Genomsnittskorntal Storeberg 1861/69.

Korntalen har beräknats utan utsädes avdrag. Vid sammanställningen av korntalsgenomsnitten har vete, råg, korn och havre bildat underlag. Genomsnittskorntalen är vägda medeltal. Som vikter har använts prisrelationen de olika spannmålsslagen emellan.[5])

En del av spannmålsskörden var regelbundet av undermålig kvalitet. Denna s.k. slösäd redovisades tekniskt i räkenskaperna så, att korntal ej kunnat beräknas. Vidare kunde det förekomma, att spannmålsslag saknades för ett eller flera år, vilket inverkat missvisande på korntalsgenomsnitten. Vidare medför den omständigheten, att korntalsnivåerna växlade olika spannmålsslag emellan, att sammansättningen får en viss betydelse.

I grova drag kan emellertid de utvalda storjordbruken rangordnas med avseende på produktiviteten. Uppenbart är att den var högst för Helgonagård och lägst för Storeberg. Haga, Stora Kungsladugård och Nynäs intog tydligen en mellanställning.

b. Kostnader

Den i tab. 88 gjorda uppdelningen av totalkostnaden på kapitalkostnad och driftskostnad bygger på beräkningar, som ej tillåter, att hänsyn tages till annat än outrerade tendenser.[6]) Kapitalkostnaden kan betraktas såsom en fast kostnad.

[5]) Prisrelationerna de olika spannmålsslagen emellan i genomsnitt för 1860-talet har blivit: vete 32, råg 26, korn 23 och havre 19.

[6]) Den del av produktionen vid de utvalda storjordbruken, som gick till förbrukning, benämnes här naturakostnad. Kontantkostnaden har erhållits genom att intäkter, erhållna från försäljningen till marknaden, subtraherats driftsöverskotten. Kontantkostnad plus naturakostnad har blivit driftskostnaden. Tillvägagångssättet torde i och för sig vara metodiskt försvarbart. Det i not 3 ovan påtalade

Tab. 88. *Totalkostnaderna i % fördelade på driftskostnad och kapitalkostnad vid de utvalda storjordbruken 1860-talet.*

Kostnadsslag	Haga	Stora Kungsladugård	Helgonagård	Nynäs	Storeberg
Driftskostnad	70	72	68	58	68
Kapitalkostnad	30	28	32	42	32

Källor: Se tab. 85.

Förutom kapitalkostnader brukar fastighetsskatter, försäkringar och avskrivningar räknas som fasta kostnader. Vid de utvalda storjordbruken förekom ej avskrivningar i egentlig mening. Försäkringar och fastighetsskatter uppgick till mycket små belopp. Om den redovisade kapitalkostnaden ökades några få procent, skulle de fasta kostnaderna i egentlig mening erhållas.

Med undantag för Nynäs skulle således de i egentlig mening fasta kostnaderna utgöra omkring 1/3 av totalkostnaden vid de utvalda storjordbruken.[7]) Om detta skall betecknas som en stor eller liten andel beror främst på, hur storjordbrukarna kalkylerade. Kunskaper härom har ej kunnat erhållas från bevarad korrespondens. Rent allmänt skulle det kunna tyckas, att de egentliga fasta kostnaderna var såpass stora, att företagarna borde vara angelägna att hålla uppe produktionen.

Klimatiskt betingade faktorer hade en avgörande inverkan på produktionsutfallet. Vinstfluktuationerna kunde ej förutses, då prisutvecklingen bestämdes av faktorer, som de svenska producenterna i blott mycket ringa mån kunde överblicka. Svårigheten att kortsiktigt planera produktionen bör ej ha uppmuntrat till åtgärder, som syftade till att avsevärt öka eller minska driftskostnaderna på kort sikt.

Av tab. 89 att döma emanerade en stor del av driftskostnaden från den egna produktionen i form av naturakostnad.[8]) Utsädena kom således nästan helt från

förhållandet, att naturakostnaden delvis bygger på uppskattningar medför, att endast grova tendenser kan beaktas.

Med kapitalkostnad förstås tillgångarnas förräntning efter 5 procent. Med tillgångar förstås 1862 års taxeringsvärden plus rörliga tillgångar enligt bokvärdet. Arrendegårdarna under Haga och Nynäs hade skogstillgångar, vars avsaluproduktion disponerades av respektive huvudgård. Värdet av dessa skogstillgångar har uppskattats till 11 000 kronor för Haga och 34 000 kronor för Nynäs.

1862 års taxeringsvärden torde ge ett någorlunda jämförbart om än ungefärligt mått på de fasta tillgångarnas värde. En närmare undersökning av 1862 års taxeringsvärden som mått på de fasta tillgångarnas värde inom svenskt jordbruk skall redovisas i annat sammanhang.

[7]) Att de fasta kostnaderna spelade en avsevärt större roll vid Nynäs än vid de övriga undersökningsenheterna torde främst få ses i samband med skogsproduktionens större omfattning där. Skogsproduktionen var nämligen betydligt mer kapitalintensiv än de övriga driftsgrenarna.

[8]) Se not 6.

Tab. 89. *Driftskostnadernas fördelning i % på naturakostnad och kontantkostnad vid de utvalda storjordbruken 1860-talet.*

Kostnadsslag	Haga	Stora Kungsladugård	Helgonagård	Nynäs	Storeberg
Naturakostnad	67	77	55	80	67
Kontantkostnad	33	23	45	20	33

Källor: Se tab. 85.

den egna produktionen liksom arbetskraftens livsmedelsförsörjning och kreaturens utfodring. Något av ett undantag härvidlag var Helgonagård, där ej i samma grad såsom vid de övriga undersökningsenheterna självförsörjningsprincipen tillämpades.

c. Nyinvesteringar

Vid de utvalda storjordbruken redovisades nyinvesteringar både som driftskostnader och som nyinvesteringar. Driftskostnader som av specificeringar att döma är att betrakta som nyinvesteringar har här redovisats som nyinvesteringar. Vissa driftskostnadsposter vid Haga i synnerhet men även vid Stora Kungsladugård och Helgonagård skulle, om redovisningen varit utförligare i räkenskaperna, kunna tänkas ha karaktären av nyinvesteringar. Här har emellertid valts att endast upptaga som nyinvesteringar, vad som tveklöst av materialet att döma kan klassificeras som sådana.

För att få en ungefärlig bild av nyinvesteringarnas omfattning vid de utvalda storjordbruken har nyinvesteringar satts i relation till avsalut och driftsöverskotten. Som visas av tab. 90 hade nyinvesteringarna en mångdubbelt större relativ omfattning vid Haga och Stora Kungsladugård än vid de övriga undersökningsenheterna.

För att effektivisera växtproduktionens förädling anlades ett tröskverk med ångverk och nya lagerlokaler vid Haga. Ett sågverk, som byggdes, skulle tydligen möjliggöra ett ökat utnyttjande av de ej obetydliga skogstillgångarna. Det var emellertid för mjölkproduktionen och dess vidarebearbetning, som de mest kostsamma utläggen skedde. Vid 1860-talets mitt påbörjades således byggandet av en koladugård och ett mejeri. De betydande nyinvesteringarna vid Stora Kungsladugård var främst koncentrerade till mjölkproduktionen. En koladugård anlades, som tycks ha varit av ansenlig storlek efter tidens förhållanden. Vid Helgonagård hade en betydande nybyggnation ägt rum åren före undersökningsperiodens begynnande. Liksom vid Stora Kungsladugård var den inriktad på att möjliggöra mjölkproduktion i stor skala. Under de undersökta åren var däremot nyinvesteringarna som det synes av mer begränsad omfattning. Nyinvesteringarna vid Nynäs och Storeberg var varken till storlek eller inriktning att jämföra med dem vid de övriga undersökningsenheterna. Vid Storeberg och Nynäs var det främst smärre förbättringar av byggnadskapitalet som ägde rum.

Tab. 90. *Nyinvesteringarnas relativa omfattning vid de utvalda storjordbruken 1860-talet.*

Nyinvesteringskvoter	Haga	Stora Kungsladugård	Helgonagård	Nynäs	Storeberg
Nyinvesteringar i procent av avsalut	32	57	7	7	3
Nyinvesteringar i procent av driftsöverskotten	106	93	21	14[II)]	6

Källor: Se tab. 85.

Anm. I: Nyinvesteringar Stora Kungsladugård 1863, 1865, 1867, 1868, 1869, 1870. Driftsöverskott 1865, 1868, 1870. Nyinvesteringar och driftsöverskott Storeberg 1861/69.

Anm. II: De redovisade nyinvesteringarna för Nynäs avser hela godset. För att avspegla nyinvesteringar vid huvudgården Nynäs skulle ungefärligen en halvering erfordras.

d. Räntabilitet

De rörliga tillgångarna, såsom de redovisas i räkenskaperna för de utvalda storjordbruken, kan ha varit för lågt värderade. För spannmål och kreatur har jämförelser gjorts med markegången. Spannmålsprisen för den lagrade spannmålen avvek ej från markegången i större omfattning. Kreaturen värderades i bokföringen främst efter kvaliteten. Något medelpris av den karaktär, som markegången redovisar, förekom ej i räkenskaperna. Jämförelser mellan såsom det synes kommensurabla enheter visar, att kreaturen i räkenskaperna kunde vara värderade både över och under markegången. Av bilaga 1 framgår, att markegången ej kan betraktas såsom ett mätinstrument, som avspeglar verkligheten exakt. Förutsättningen härför skulle bl.a. vara, att ett marknadspris vore ett fixerat pris. Det är väl känt, att marknadspris för samma vara även under likartade omständigheter kan variera avsevärt.

Spannmål och kreatur utgjorde i procent av de rörliga tillgångarna för Haga 67, för Stora Kungsladugård 66, för Helgonagård 72, för Nynäs 48 och för Storeberg 71. Den lägre andelen för Nynäs betingades av, att virkeslagret där uppgick till över 20 procent, medan vid de övriga undersökningsenheterna virkeslager ej fanns eller utgjorde några få procent. För den övriga delen av de rörliga tillgångarna finns det knappast möjlighet att göra några närmare jämförelser. Det förefaller därför säkrast att antaga, att dessa tenderade att vara värderade under marknadspris.

F. Braunerhjelm förvärvade Haga 1833. J.A. Kjellberg ärvde Storeberg 1832. C. Hammarhjelm fick ärva en del av Nynäs 1844, medan återstoden förvärvades,

genom att de övriga arvingarna utlöstes fram till 1857.[9]) För att kunna bedöma de fasta tillgångarnas anskaffningsvärde ur ägarnas synpunkt under 1860-talet skulle krävas, att uppgifter om nyinvesteringar och avskrivningar erhölles från 1833 för Haga, från 1832 för Storeberg och från 1844 för Nynäs. För Haga har det varit möjligt att följa, vad som redovisades som nyinvesteringar under 1840- och 1850-talen. Dessa var obetydliga och syftade till att punktvis förbättra byggnadskapitalet.[10]) Då räkenskapsmaterial saknas för Nynäs och Storeberg för årtiondena före 1860, har det ej varit möjligt att få någon närmare uppfattning om nyinvesteringarnas omfattning. Vid beräkningen av anskaffningsvärdet har ej några försök att uppskatta nyinvesteringarnas omfattning gjorts.

Driftsöverskotten, satta i procentuell relation till anskaffningsvärde plus rörliga tillgångar efter bokvärden, ger för Haga 2,6, för Nynäs 6,3 och för Storeberg 11,1 som genomsnitt under 1860-talet.[11]) Den låga räntabiliteten vid Haga torde till en del förklaras av bokföringstekniska inadvertenser. Då nyinvesteringarnas omfattning ej kan fastställas vid Nynäs och Storeberg, blir varje närmare jämförelse mindre meningsfull.[12]) Den omständigheten, att ägarnas uppehälle vid vistelse på godsen betalades av driftskostnader gör, att de meddelade räntabilitetstalen skulle behöva höjas något.

Helgonagård och Stora Kungsladugård var arrendegårdar, ägda av biskopsstolen i Lund respektive kronan.[13]) Både för Stora Kungsladugård och Helgonagård översteg arrende plus ränta på rörliga tillgångar driftsöverskotten. Arrende plus ränta på rörliga tillgångar översteg driftsöverskotten vid Stora Kungsladugård med ca 500 kronor per år och vid Helgonagård med ca 3 000 kronor per år.

---

[9]) F. Braunerhjelm förvärvade Haga 1833 för 150 000 kronor. Lagfartsprotokoll Åsunda härad 1834. ULA; C. Hammarhjelm var en av arvingarna vid hans faders, C. F. Hammarhjelm, frånfälle 1844. Boupptecknin C. F. Hammarhjelm 8/1 1846. SHA RAÖ. För 175 000 kronor förvärvade han 1857 halva Nynäs. Lagfartsprotokoll Visnums härad 1857. GLA. Arvslotten plus tidigare kostnader har uppskattats till 70 000 kronor. C. Hammarhjelms anskaffningspris för Nynäs skulle således kunna sättas till 245 000 kronor; godset Storeberg tillföll J. A. Kjellberg vid arvsskifte 1837 och var då upptaget till 60 000 kronor. Arvskiftes- och likvidationshandlingar. Handl. rörande J. Kjellberg d.ä. SGSA GLA. De meddelade sifferuppgifterna avser de fasta tillgångarna.

[10]) Dessa skedde 1841, 1842 och 1844 och uppgick till sammanlagt närmare 10 000 kronor. Utslaget på en tjugoårsperiod skulle medelinvesteringen per år bli lägre än för Storeberg under 1860-talet. Kapitalböcker Haga 1841—1861. HGA ULA.

[11]) Med Haga och Nynäs avses de delar av de båda godsen, som låg under eget bruk. Arrendegårdarnas räntabilitet var något högre än huvudgårdarnas. Detta torde till en del kunna förklaras av, att ägarnas uppehälle vid godsen betalades av driftskostnader för huvudgårdarna.

[12]) Driftsöverskott i procentuell relation till anskaffningspris ger vid Haga huvudgård för 1840-talet 5,3 och för 1850-talet 8,3. De omfattande nyinvesteringarna vid Haga redovisades tydligen även som driftskostnader. Detta tycks vara den främsta orsaken till den låga räntabiliteten under 1860-talet. Innebörden av att redovisa nyinvesteringar som driftskostnader är att avskrivningar verkställs omgående. Bokföringen tjänade i huvudsak interna syften. Före 1910 hade nämligen myndigheterna ej någon insyn i företagens räkenskaper. Om det föreföll lämpligt, kunde därför nyinvesteringar redovisas som driftskostnader.

[13]) Taxeringslängder län M och D 1862. KA.

Vid Stora Kungsladugård skulle således driftsöverskotten betalat arrendet plus huvuddelen av räntan på insatt kapital i driften, medan vid Helgonagård arrendet plus en mycket låg avkastning på insatt kapital. Varken företagarlön eller företagarvinst skulle således ha kommit de båda arrendatorerna till del.[14])

e. Storjordbrukarnas ekonomiska ställning

Godset Haga ägdes under 1860-talet av F. Braunerhjelm. Denne hade 1834 blivit kammarherre hos sedermera Oscar I. Efter hand hade tydligen F. Braunerhjelm fått ett betydande inflytande vid hovet. Han blev således 1856 överhovstallmästare och skötte tidvis Oscar I:s privata affärer.[15]) I ledande kretsar i 1860-talets Sverige var uppenbarligen F. Braunerhjelm ej blott känd som hög hovämbetsman utan även som skicklig administratör och väl förtrogen med egendomsaffärer av olika slag.[16]) Då han avled 1870 var nettobehållningen i dödsboet drygt en million kronor.[17])

Liksom F. Braunerhjelm var ägaren till godset Storeberg J.A. Kjellberg under 1860-talet en äldre man. J.A. Kjellberg hade 1856 dragit sig tillbaka från en grosshandelsrörelse i stor skala i Göteborg, som överlåtits till sönerna.[18]) Det egna kapitalet i handelsfirman var då 592 000 kronor.[19]) Då J.A. Kjellberg 1837 blivit ägare till godset Storeberg efter ett arvsskifte, var godset Storeberg graverat med en mindre skuld.[20]) Vid J.A. Kjellbergs frånfälle 1877 var skuldens storlek i stort sett oförändrad, medan de fasta tillgångarnas värde 1837 fram till 1862 års taxeringsvärdering undergått en dryg femdubbling.[21]) Med hänsyn till att godset Storeberg efter 1856 dominerade J.A. Kjellbergs förmögenhet, blir disponeringen av avkastningen från Storeberg av intresse.

Driftsöverskotten vid Storeberg under 1860-talet uppgick sammanlagt till 105 000 kronor. Driftsöverskotten skulle betala skuldräntor, nyinvesteringar, ränta på eget kapital, företagarlön och företagarvinst. Under 1860-talet ökades J.A. Kjellbergs tillgodohavande hos sönerna i Göteborg med 80 000 kronor. Ny-

---

[14]) Den låga räntabiliteten vid Stora Kungsladugård och Helgonagård torde till en del kunna förklaras av bokföringsmässiga dispositioner av samma slag, som påtalats för Haga i not 12.

[15]) G. Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartavlor. I, s. 585 f.

[16]) O. Mannström, Oscar Ekman 1812—1907, s. 273; H. Rosman, Bjärka-Säby och dess ägare 1:3, s. 700 ff.

[17]) Bouppteckning F. Braunerhjelm 18/5 1870. SHA RAÖ. Tillgångarna var värderade till 2 024 353 kronor, medan skulderna belöpte sig till 894 598 kronor.

[18]) Av testamente 5/2 1873 framgår avvecklingen av J. A. Kjellbergs engagement i handelsrörelsen. Handl. rör. J. A. Kjellberg. SGSA GLA.

[19]) R. Adamson, Järnavsättning och bruksfinansiering, s. 14*.

[20]) Bouppteckning J. Kjellberg 19/6 1832, arvskiftes- och likvidationshandlingar. Handl. rör. J. Kjellberg d.ä. SGSA GLA.

[21]) Godset Storebergs skuldbelastning vid arvsskiftet 1837 och vid J. A. Kjellbergs frånfälle 1877 visar små förändringar. Skulderna belöpte sig enligt bouppteckningen 1877 till 17 000 kronor. Bouppteckning J. A. Kjellberg 30/6 1877. Handl. rör. J. A. Kjellberg. SGSA GLA. Med hänsyn till den goda avkastningen på eget kapital vid Storeberg och att omkring 9/10 av driftsöverskottet sparades förefaller det troligt, att skuldbelastningen ej varit större under 1860-talet.

investeringarna uppgick till 7 000 kronor. Återstoden 18 000 kronor åtgick således till skuldräntor och uppehälle. Detta skulle förutom på ett begränsat intresse för dyrbara levnadsvanor tyda på en utpräglad benägenhet att spara.

Ägare till godset Nynäs under 1860-talet var C. Hammarhjelm. Han hade 1844 blivit eo notarie vid Svea hovrätt.[22]) Samma år hade han fått ärva en del av godset Nynäs. Då C. Hammarhjelm 1857 blev ensam ägare till godset Nynäs, hade han i etapper utlöst övriga medarvingar.[23]) Utlösningen av medarvingarna hade tydligen till stor del finansierats med ökad skuldsättning. Samtidigt steg under tiden 1844—1857 mycket avsevärt tillgångarnas värden.[24]) C. Hammarhjelm hade 1857 även förvärvat ströhemman.[25]) C. Hammarhjelms tillgångar var tydligen graverade med avsevärda skulder. Detta behöver emellertid ej innebära, att C. Hammarhjelm var direkt beroende av hög avkastning på sina tillgångar. Han hade 1857 blivit disponent för Mölnbacka-Trysil och uppbar 5 000 kronor i lön plus avkastning på andelar.[26])

Av Helgonagårds räkenskaper framgår att de nyinvesteringar, som arrendatorn G. Warholm verkställde, ej förräntades på kort sikt. Hur räntabiliteten gestaltade sig vid de övriga av G. Warholm arrenderade gårdarna kan ej belysas med räkenskapsmaterial.[27])

Lundabiskopen J. Thomander avled 1865. Han efterlämnade en betydande förmögenhet. Bland dödsboets gäldenärer var G. Warholm, som hade en reversskuld om 21 000 kronor samt skuld för outgjorda arrenden om 15 000 kronor.[28]) G. Warholm gifte sig 1868 med en dotter till J. Thomander.[29]) Detta torde förbättrat hans ekonomiska ställning.

Sjökapten G.A. Fogelström arrenderade Stora Kungsladugård under 1860-talet. Han hade tillträtt arrendet 1852.[30]) Huruvida förlagskapitalet var G.A. Fogelströms eget eller upplånat framgår ej av räkenskaperna. De omfattande

---

[22]) G. Elgenstierna, a.a., III, s. 466.

[23]) Från 1847 ägde och förvaltade bröderna C. och M. Hammarhjelm godset Nynäs jämte vissa andra tillgångar. År 1852 var tillgångarna värderade till 304 000 kronor, medan skulderna belöpte sig till 131 000 kronor. Det egna kapitalet 173 000 kronor var nästan jämt fördelat på bröderna Hammarhjelm. År 1859 var samma tillgångar värderade till 427 000 kronor, medan skulderna i stort sett var oförändrade. Disponentböcker Nynäs NA GLA.

[24]) Godset Nynäs var 1859 upptaget till 350 000 kronor. Disponentbok Nynäs 1859. NA GLA. Detta skulle innebära, att 76 procent av bokvärdet var skuld, såvitt ej C. Hammarhjelm hade tillgångar, som ej redovisats i den gemensamma förvaltningen med brodern. Taxeringsvärdet för godset Nynäs var emellertid 1862 472 000 kronor. Taxeringslängder län S 1862. KA.

[25]) Lagfartsprotokoll Visnums härad 1857. GLA.

[26]) Handlingar ang. Mölnbacka-Trysil, disponentböcker Mölnbacka-Trysil. NA GLA.

[27]) Räkenskaper från de gårdar, som G. Warholm arrenderade, finns endast bevarade för Helgonagård större delen av 1860-talet. THA LLA.

[28]) Boupptecknin J. H. Thomander 6/10 1865. SBHA. Behållningen var 330 000 kronor. G. Warholms reversskuld var 21 000 kronor, medan Helgonagård häftade i skuld för outgjorda arrenden till ett belopp av 15 000 kronor.

[29]) Svenska män och kvinnor 8, s. 218. Biskop Thomander efterlämnade som arvingar maka och trenne döttrar.

[30]) Arrendehandlingar Stora Kungsladugård. KF.

nyinvesteringar, som verkställdes under 1860-talet, kunde tydligen blott i begränsad omfattning finansieras av driftsöverskotten. Förlagskapitalet uppgick 1862 till 30 000 kronor för att 1870 ha stigit till 67 000 kronor.

Några möjligheter att erhålla soliditetsupplysningar för G. Warholm och G.A. Fogelström under 1860-talet tycks ej finnas. Det kan förefalla rimligt att tänka sig, att de ifråga om ekonomiska resurser stod på en betydligt lägre nivå än C. Hammarhjelm, den minst välsituerade av de tre godsägarna.

f. Fluktuationer

Priserna på spannmål visar en vågformig rörelse under 1860-talet med toppar 1861/62 och 1867/68. Detta torde främst få tillskrivas de missväxter, som drabbade stora delar av det nordvästeuropeiska produktionsområdet 1861, 1867 och 1868.[31]) Vid de utvalda storjordbruken visar skördeutfall och spannmålspris samma variationer i stora drag som den allmänna utvecklingen i Sverige. Då stora delar av den vegetabila produktionen ej kan kvantifieras, torde det ej vara möjligt att få fram tidsserier, som kan visa, huruvida någon eller några av undersökningsenheterna påverkades i högre grad än de övriga.[32])

Vid svåra missväxtår som åren 1861, 1867 och 1868 tycks i stor utsträckning bondejordbruk drabbats av försörjningskriser.[33]) Vid de utvalda storjordbruken kan ej några sådana tendenser spåras. Spannmålslagerhållningen fluktuerade mycket kraftigt för Nynäs och Storeberg, där spannmål dominerade avsaluproduktionen. Detta får emellertid närmast ses i samband med, att de avsevärda konjunkturväxlingarna inbjöd till en fluktuerande spannmålshandel. Kreatursstocken däremot uppvisade vid samtliga undersökningsenheter svaga kortsiktiga fluktuationer. Att livsmedelsförsörjningen på något sätt skulle ha varit hotad för de anställda vid de utvalda storjordbruken ger ej räkenskapsmaterialet något belägg för.[34])

Medan spannmålspriserna mycket kraftigt fluktuerade, var animalieprisen vid undersökningsenheterna grovt sett oförändrade under 1860-talet.[35]) Man skulle kunna förmoda, att de på grund härav avsevärda växlingarna i spannmåls- och animalieproduktionens räntabilitet skulle medfört kortsiktiga förskjutningar i spannmåls- och animalieproduktionens relativa betydelse. Så var emellertid ej fallet. Detta torde bl.a. kunna förklaras av, att avsevärda nyinvesteringar verkställts vid Haga, Helgonagård och Stora Kungsladugård för att utvidga och modernisera animalieproduktionen, och av att animalieproduktionen vid Nynäs och Storeberg i huvudsak gick till den egna förbrukningen.

Kostnadsredovisningen vid de utvalda storjordbruken skedde ej efter samma principer. Det har vidare visat sig ogörligt att ens uppskattningsvis kunna klar-

---

[31]) J. H. Kremp, Über den Einfluss des Ernteausfalls auf die Getreidepreise während der Jahre 1846—1875 in den hauptsächlichsten Ländern Europas, s. 157ff.

[32]) Ett sätt vore att mäta lokala prisfluktuationers intensitet. Svårighet föreligger emellertid att avgöra, vad som är lokala prisfluktuationer. Se härom bil. 1.

[33]) A. Montgomery, Svensk socialpolitik under 1800-talet, s. 111 ff.

[34]) Jfr. O. Gasslander, J. A. Gripenstedt. Statsman och företagare, s. 192 ff; 359f.

[35]) Markegångstaxor Trögds fögderi, Nyköpings stad, Lunds stad, Östersysslets fögderi och Läckö fögderi. KKA.

Tab. 91. *Driftskostnadernas fördelning i % på arbetskostnad och övrig driftskostnad vid de utvalda storjordbruken 1860-talet.*

Kostnadsslag	Haga	Stora Kungsladugård	Helgonagård	Nynäs	Storeberg
Arbetskostnad	35	53	22	59	38
Övrig driftskostnad	64	47	78	41	62

Källor: Se tab. 85.

lägga, vad som var betingat av kortsiktiga bokföringsmässiga dispositioner och reella kostnadsförändringar. Om fluktuationerna i arbetskostnad skulle studeras vid de utvalda storjordbruken, skulle det krävas att data belysande löneförändringar erhölles. För att belysa de metodiska svårigheterna skall möjligheten att mäta lönefluktuationerna vid de utvalda storjordbruken beröras.

I avräkningsböckerna upptogs vad de hushållsavlönade erhållit i kontant lön och naturapersedlar, medan den större kostnaden för kost och logi redovisades i kapitalböckerna på hushållets konto. Vid de tre godsen upptogs även kostnader för godsägarnas konsumtion. Avkastningen vid torpen har ej kunnat mätas. För lösarbetare gäller att fluktuationer i dagsverkspris skulle kunna föranleda närmare slutsatser. De statavlönade utfick stat i form av kost och logi. Därtill kom en mindre penningsumma. Avlöningsstaterna vid de utvalda storjordbruken var delvis värderade och sammansatta på olika sätt. Därtill kom, att mindre jordupplåtelser, som det synes, av växlande storlek ingick i löneförmånerna för delar av statarbetskraften.

Det är uppenbart, att arbetskraftens skuldsättning kunde ha karaktären av subvention. Detta hindrar ej, att skuldsättningen i vissa fall kan ha haft en reell innebörd.[36]) Att följa, vad som kan tyckas vara lönefluktuationer för en mindre del stabila anställda,[37]) har uppfattats som föga meningsfullt. Den kritiska syn på möjligheterna att mäta lönefluktuationer med stöd av räkenskaper, som här redovisats, avviker ej i princip ifrån vad andra, som sysslat med likartade frågeställningar, kommit fram till.[38])

Möjligheten att mäta fluktuationer, vad avser nyinvesteringar och driftsöverskott, skall här slutligen något beröras. Omfattande nyinvesteringar ägde tydligen enligt räkenskaperna rum vid Haga, Stora Kungsladugård och Helgonagård. Dessa var uppenbarligen ej samtliga nyinvesteringar. Kostnadsredovisningen skedde delvis efter olika principer. Driftsöverskotten kan därför betraktas som mindre användbara mätare av kortsiktiga fluktuationer.

[36]) Se ovan s. 27 ff.
[37]) Se ovan s. 25 f.
[38]) I »Wages in Sweden 1860—1930» har löneutvecklingen delvis tecknats med stöd av data, excerperade ur räkenskaper för ett antal företag inom olika branscher. Användbarheten hos dessa data har uppfattats som begränsad: S. Montelius-E. Söderlund-G. Utterström, Fagerstabrukens historia. V, s. 383 ff.

Det skulle kunna tyckas, som om storjordbruksräkenskaper vore ett källmaterial av begränsat värde, ej minst vad beträffar redovisning av kostnader, nyinvesteringar och driftsöverskott. En jämförelse med källförhållandena för andra branscher visar emellertid, att de här påtalade bristerna ej kan sägas vara något speciellt för storjordbruksräkenskaper.[39])

[39]) T. Gårdlund, Svensk industrifinansiering, s. 165 f; R. Adamson, a.a., s. 104 ff.

BIL. III.

FÖRSAMLINGSTYPER

För de sju länen O, P, R, S, M, C och D har flyttnings- och befolkningsdata excerperats församlingsvis för tioårsperioden 1861—1870 ur de summariska folkmängdsredogörelserna. Församlingarna har indelats efter näringsgrenstillhörighet och jordbruksstorlek med stöd av 1862 års taxeringsvärden.

I län O förekom kapellförsamlingar av en speciell karaktär. Kapellförsamlingarna i län O hade nämligen enbart annan fastighet än jordbruksfastighet. Den huvudsakliga näringskällan för befolkningen var fiske. Kapellförsamlingarna i län O var: Fiskebäckskil, Grundsund, Gullholmen, Klädesholmen, Kungshamn, Käringön, Mollösund och Rönnäng.

Kapellförsamlingarna i län O hade en anmärkningsvärt låg flyttningsintensitet på 1,4 mot 2,6 för jordbruksförsamlingar i län O. En jämförelse med andra jordbruksförsamlingar i de undersökta länen visar, att jordbruksförsamlingar i län O hade den lägsta flyttningsintensiteten (tab. 67). Den låga flyttningsintensiteten för kapellförsamlingar i län O skulle kunna tänkas i någon mån bero på, att delar av befolkningen, särskilt i de lägre åldersklasserna, kunde vara till sjöss under flera år men likväl kyrkoskrivna i hembygden.

I tab. 92, där landsbygdsförsamlingar i län O redovisas med avseende på näringsgrenstillhörighet och jordbruksstorlek, har ej kapellförsamlingarna medtagits. Däremot för andra län, där kapellförsamlingar förekom, har de redovisats som landsbygdsförsamlingar men utan särskilt angivande av, att det rört sig om en kapellförsamling.

Församlingar, där jordbruksfastigheternas värde utgjorde 86 procent eller mer av den fasta egendomen, har betraktats som jordbruksförsamlingar, medan med jordbruksblandförsamlingar förstås församlingar, där jordbruksfastigheternas värde var 85—66 procent av den fasta egendomen. Som industriförsamlingar har angetts församlingar, där jordbruksfastigheternas värde uppgick till 65 procent eller mindre av den fasta egendomen.[1]) I tab. 92—98 har under tabellkolumn *a* redo-

---

[1]) Indelningen efter D. S. Thomas, a.a., s. 213. Förutsättningen för att en församling skall kunna betecknas som jordbruksblandförsamling eller industriförsamling är, att i den mån annan fastighet än jordbruksfastighet förekommit, denna varit av industriell karaktär.

Jordbruksfastigheternas värde i procent av den totala fasta egendomens värde var för Karlsborg i län R 14. En granskning av fastighetsbeståndet har visat, att Karlsborg ej kunnat betraktas som industriförsamling. Malmköping i län D

visats den procentuella andelen jordbruksfastigheter i förhållande till den totala fasta egendomens värde enligt 1862 års taxeringsvärden.

Det måste understrykas, att även för industriförsamlingarna kan agrariska förhållanden ha spelat den viktigare rollen. Metodiskt sett mer tillfredsställande hade varit att studera landsbygdsindustrierna med stöd av räkenskaper och husförhörslängder efter samma linjer, enligt vilka anställda vid de undersökta storjordbruken studerats i kap. 1 ovan. Detta skulle emellertid bli mycket tidskrävande, varför här en närmare undersökning av landsbygdsindustriers rörlighetsförhållanden ej gjorts.

Jordbruksförsamlingarna har delats upp i tre kategorier: storjordbruksförsamlingar, mellanjordbruksförsamlingar samt bondejordbruksförsamlingar. Gränsdragningen mellan bondejordbruk och storjordbruk har mött svårigheter. En i annat sammanhang gjord undersökning av bouppteckningar efter jordägare på landsbygden har emellertid givit vissa hållpunkter. Bondejordbruken har befunnits ha ett medelvärde på mellan 3000 och 10 000 kronor för olika län. Detta har ej hindrat, att det förekommit jordbruk upp mot 30 000 kronors taxeringsvärde, som var att betrakta som bondejordbruk. Det har befunnits vara relativt sällsynt att ståndspersonsjordbruk hade ett taxeringsvärde understigande 30 000 kronor. Vid 30 000 kronors taxeringsvärde har skiljelinjen fastställts mellan bondejordbruk och storjordbruk. Detta bör ej uppfattas så, att just här skulle ha funnits en markerad skillnad, utan snarare så att någonstans måste gränsen dras.

Församlingar där 80 % av värdet eller mer av jordbruken var bondejordbruk har angetts som bondejordsbruksförsamlingar, medan församlingar där 70 procent eller mer av jordbruken var storjordbruk har betraktas som storjordbruksförsamlingar. De övriga har benämnts mellanjordbruksförsamlingar, vilka som regel var den största gruppen (tab. 66). I tab. 92—98 har under tabellkolumn *b* storjordbruksförsamlingar redovisats med siffran 3, mellanjordbruksförsamlingar med siffran 2 och bondejordbruksförsamlingar med siffran 1.

I samband med att jordbruken indelats i storleksklasser har ett ej obetydligt antal felsummeringar kunnat noteras i taxeringslängderna. Dessa felsummeringar var emellertid som regel av ringa omfattning.

Församlingsindelningen enligt de summariska folkmängdsredogörelserna överensstämmer ej helt med den i taxeringslängderna.[2]) Detta har beaktats vid klassificeringen av församlingar efter församlingstyper. Det kunde nämligen förekomma att en församling enligt de summariska folkmängdsredogörelserna i taxeringslängderna redovisats som tvenne församlingar.

Församlingsnamnens stavning har som regel anpassats till den som använts i »Population Movements and Industrialization».[3]) Däremot om en församling enligt 1862 års taxeringslängd benämns exempelvis Lundby men i »Population

---

däremot, som också hade en speciell karaktär i jämförelse med de andra församlingarna, har redovisats som industriförsamling.

[2]) Myndigheterna var givetvis medvetna härom, vilket framgår av kommentarerna till den tryckta befolkningsstatistiken vid denna tid. Se exempelvis BSOS Litt. A. 1856—1860. II, s. XXV.

[3]) »Population Movements and Industrialization», s. 511 ff.

Movements and Industrialization» omnämns som Norra Lundby har benämningen från 1862 redovisats.

Flera församlingar kunde ha samma namn. För att i sådana fall skilja dem åt har namnet på det härad, där respektive församling var belägen, inlagts.

Tab. 92. *Landsbygdsförsamlingar i län O med avseende på näringsgrenstillhörighet och jordbruksstorlek.*

a = jordbruksfastigheter i % av den totala fasta egendomens värde.
b = bondejordbruksförsamlingar (1), mellanjordbruksförsamlingar (2) och storjordbruksförsamlingar (3).

Landsbygdsförsamlingar	a	b	Landsbygdsförsamlingar	a	b	Landsbygdsförsamlingar	a	b
Askim	94	1	Klövedal	97	1	Skee	98	2
Askum	87	1	Krokstad	100	1	Skredsvik	100	1
Backa	98	2	Kungälv			Solberga	99	1
Björlanda	99	2	landsförs.	88	1	Spekeröd	98	1
Bokenäs	100	1	Kville	96	1	Stala	100	2
Bottna	98	1	Kålleröd	99	1	Stenkyrka	99	2
Brastad	100	1	Landvetter	95	1	Styrsö	78	1
Bro	98	1	Lane-Ryr	100	1	Svarteborg	100	1
Bärfendal	99	1	Ljung	93	2	Svenneby	99	1
Bäve	94	1	Lommeland	100	1	Säve	100	2
Dragsmark	99	1	Lundby	50	1	Tanum	93	1
Forshälla	100	2	Lur	98	2	Tegneby	99	2
Foss	97	2	Lycke	94	1	Tjärnö	100	2
Frölunda	94	1	Lyse	100	1	Torp	93	2
Fässberg	32	1	Långelanda	97	2	Torsby	99	1
Grinneröd	100	1	Mo	99	1	Torslanda	98	1
Harestad	99	1	Morlanda	95	2	Tose	100	1
Hede	99	1	Myckleby	100	2	Tossene	97	1
Herrestad	100	1	Naverstad	99	1	Tuve	99	2
Hjärtum	95	2	Norum	97	1	Ucklum	97	1
Hogdal	89	1	Näsinge	100	1	Valla	99	2
Håby	98	1	Partille	60	2	Västerlanda	96	2
Hålta	99	1	Resteröd	100	1	Ytterby	98	2
Härryda	93	1	Romelanda	98	1	Öckerö	87	1
Högås	100	1	Råda	41	1	Ödsmål	98	1
Jörlanda	98	1	Röra	99	1	Örgryte	61	2
Kareby	100	1	Sanne	100	1			

Tab. 93. *Landsbygdsförsamlingar i län P med avseende på näringsgrenstillhörighet och jordbruksstorlek.*

Landsbygds-församlingar	a	b	Landsbygds-församlingar	a	b	Landsbygds-församlingar	a	b
Alboga	99	1	Genneved	96	1	Källunga	99	1
Ale-Skövde	98	1	Gestad	99	1	Kärråkra	100	1
Algutstorp	90	1	Gesäter	98	1	Kölaby	98	2
Alingsås			Gingri	96	1	Kölingared	97	2
landsförs.	98	2	Grimmared	100	1	Landa	91	1
Ambjörnarp	99	1	Grinstad	98	1	Lagmansered	98	3
Angered	85	2	Grovare	99	1	Laxarby	92	1
Asklanda	99	1	Grude	100	1	Lena	99	1
Berghem	96	1	Grönahög	99	1	Lerdal	100	1
Bergstena	95	2	Gullered	99	1	Lerum	95	2
Bergum	99	1	Gunnarsjö	94	1	Liared	99	1
Björketorp	97	1	Gunnarsnäs	97	1	Ljungsarp	97	1
Blidsberg	97	1	Gällstad	98	2	Ljur	98	1
Bollebygd	97	1	Gärdhem	100	2	Ljushult	99	1
Bolstad	98	2	Hajom	98	1	Lundby	99	2
Borgstena	100	1	Hemsjö	98	1	Långared	98	1
Bottnaryd	100	1	Herrljunga	78	1	Länghem	99	2
Bredared	98	1	Hillared	98	2	Magra	100	1
Broddarp	100	1	Hol	100	1	Marbäck	97	2
Brunn	100	1	Holm	99	2	Mellby	99	1
Brålanda	99	1	Holsljunga	97	1	Mjäldrunga	100	1
Bråttensby	97	1	Horla	95	1	Mjöbäck	99	1
Brämhult	100	1	Horred	90	1	Mo	80	2
Bäcke	64	1	Hov	100	1	Molla	98	1
Bälinge	100	2	Hudene	94	1	Mossebo	92	1
Böne	100	1	Hulared	100	2	Murum	99	2
Börstig	100	1	Humla	98	1	Månstad	100	1
Dals-Ed	97	1	Hyssna	99	1	Mårdaklev	98	1
Dalskog	100	1	Håbol	99	1	Möne	99	1
Dannike	96	3	Håcksvik	93	1	Naglum	97	2
Dalstorp	96	2	Hålanda	99	2	Nittorp	99	1
Dalum	96	2	Hällestad	97	1	Norra Björke	100	1
Edsleskog	99	2	Hällstad	100	2	Norra Säm	97	2
Eggvena	99	1	Härene	96	2	Norra Åsarp	97	1
Eriksberg	100	1	Härna	100	1	Nårunga	98	1
Erikstad	99	2	Högsäter	99	1	Nödinge	97	2
Erska	98	2	Hössna	98	1	Nössemark	98	1
Finnekumla	100	3	Istorp	100	2	Od	99	1
Fivlered	99	1	Jällby	100	1	Ornunga	97	1
Fors	74	1	Järbo	100	1	Redslared	100	1
Fotskäl	100	1	Järn	99	1	Remmene	98	1
Fristad	97	1	Kalv	99	1	Revesjö	99	2
Fritsla	79	1	Karl Gustav	92	1	Roasjö	98	2
Frändefors	100	1	Kattunga	100	1	Rommele	97	2
Frölunda	96	1	Kilanda	96	2	Råggärd	100	1
Fröskog	89	1	Kinna	93	1	Rångedala	98	1
Fullestad	99	2	Kinnarumma	46	1	Rännelanda	100	1
Fuxerna	48	2	Knätte	99	1	Rödene	91	2
Fänneslunda	92	2	Kullings-Skövde	95	1	Rölanda	97	1
Färgelanda	99	1	Kungsäter	91	1	Sandhult	98	1
Fölene	97	1	Kvinnestad	100	1	Seglora	57	2

Tab. 93 forts.

Landsbygds-församlingar	a	b
Sexdrega	94	2
Siene	94	2
Sjötofta	99	1
Skallsjö	69	3
Skepphult	98	1
Skepplanda	95	1
Skogsbygden	100	1
Skållerud	93	1
Skölvene	100	1
Smula	100	1
Solberga	98	1
S:t Peder	96	1
Starrkärr	94	1
Steneby	89	1
Sundals-Ryr	100	1
Surteby	100	1
Svanskog	97	2
Svenljunga	83	2
Sätila	99	1
Södra Björke	98	1
Södra Säm	99	1
Södra Åsarp	71	2
Tarsled	98	1
Timmele	98	1
Tisselskog	100	1

Landsbygds-församlingar	a	b
Toarp	98	1
Torestorp	98	1
Torp	99	2
Torpa	93	1
Torrskog	91	1
Tostared	98	1
Tranemo	95	2
Trollhättan	37	2
Tumberg	100	1
Tunge	99	1
Tunhem	98	2
Tvärred	97	1
Tydje	99	1
Tämta	100	1
Tärby	100	1
Töftedal	91	1
Töllsjö	97	1
Tösse	95	2
Ullasjö	99	1
Upphärad	100	1
Valbo-Ryr	97	2
Varnum	87	2
Vassända	95	1
Vesene	99	1
Ving	97	1

Landsbygds-församlingar	a	b
Vist	100	2
Vånga	100	2
Vårvik	99	1
Väne-Ryr	82	1
Vänga	99	1
Åmåls landsförs.	95	2
Ånimskog	99	1
Åsaka	99	2
Åsbräcka	97	1
Älekulla	97	1
Älvsered	99	1
Ärtemark	97	1
Äspered	100	1
Ödeborg	92	2
Ödenäs	97	1
Ödskölt	99	1
Ölsremma	100	1
Ör	98	1
Öra	100	1
Örby	94	1
Örsås	99	1
Östad	100	2
Öxabäck	99	1
Öxnevalla	98	1

Tab. 94. *Landsbygdsförsamlingar i län R med avseende på näringsgrenstillhörighet och jordbruksstorlek.*

Landsbygdsförsamlingar	a	b
Acklinga	95	2
Agnetorp	91	2
Amnehärad	92	2
Berg	99	2
Berga	98	3
Binneberg	100	1
Bjurbäck	99	2
Bjårsäter	99	1
Bjärby	99	1
Bjärka	99	3
Björkäng	98	1
Bolum	98	1
Borgunda	98	1
Brandstorp	97	2
Bredsäter	100	2
Bredvik	98	2
Brismene	100	2
Broby	99	2
Broddetorp	100	1
Brunnhem	99	1
Bäck	100	3
Bällefors	89	2
Bäreberg	99	1
Böja	100	1
Börstig	100	1
Dala	100	2
Daretorp	98	2
Dimbo	97	2
Edsvära	96	2
Edåsa	85	3
Eggby	99	1
Ek	100	2
Ekby	99	1
Ekeskog	97	2
Eling	100	2
Enåsa	99	2
Essunga	97	2
Fagerlid	99	1
Falekvarna	91	2
Falköpings västra landsförs.	98	1
Falköpings östra landsförs.	94	3
Finnerödja	96	2
Flakeberg	100	1
Flistad	100	1
Flo	100	2
Floby	95	2
Forshem	99	2
Forsby	97	2
Fredsberg	98	1
Fridene	98	1
Friel	100	1
Friggeråker	100	2
Främmestad	98	2
Fröjered	95	2
Frösve	94	2
Fullösa	91	2
Fyrunga	95	2
Fågelås	98	2
Fåglum	100	2
Fägre	96	2
Färed	99	1
Gerum	88	2
Grevbäck	96	3
Grolanda	99	2
Gudhem	99	2
Gustav Adolf	98	1
Gökhem	99	1
Gösslunda	98	2
Götene	98	1
Göteve	99	1
Götlunda	96	1
Habo	98	2
Hagelberg	100	2
Halna	98	2
Halvås	100	1
Hangelösa	100	2
Hassle	99	2
Hasslösa	100	2
Hjo landsförs.	91	2
Hjälstad	99	2
Holmestad	97	1
Horn	100	1
Hornborga	97	2
Hova	94	2
Hovby	100	2
Hunnekulla	94	2
Husaby	98	2
Hyringa	100	2
Håkantorp	93	2
Håle	100	1
Hånger	96	3
Hångsdala	100	2
Häggesled	100	1
Häggum	98	1
Hällum	98	3
Händene	99	2
Härene	97	2
Härja	94	1
Härlunda	86	2
Högstena	98	1
Hömb	99	3
Höra	99	3
Istrum	98	2
Jung	96	2
Jäla	99	2
Järpås	100	2
Karaby	98	1
Karleby	98	1
Karlsborg	14	1
Kedum Barne	100	1
Kedum Kålland	99	2
Kestad	99	1
Kinne-Kleva	100	1
Kinneved	100	1
Kleva	97	1
Korsberga	98	2
Kungslena	100	2
Kvänum	100	2
Kymbo	100	2
Kyrkefalla	95	2
Kyrketorp	94	1
Kållandsö	100	2
Källby	98	2
Kälvene	100	1
Kölingared	100	1
Larv	97	2
Lavad	100	2
Ledsjö	97	2
Leksberg	99	2
Lekåsa	99	1
Lerdala	88	2
Levene	99	2
Lindärva	100	3
Ljunghem	100	2
Locketorp	99	1
Long	99	2
Lugnås	100	2
Lundby Laske	100	2
Lundby Valle	97	2
Luttra	97	1
Lyrestad	98	1
Låstad	100	2
Längjum	100	1
Längnum	99	2
Malma	98	2
Marka	99	2
Marum	80	2
Medelplana	100	3
Mellby	99	2

Tab. 94 forts.

Landsbygdsförsamlingar	a	b
Mo	75	1
Mofalla	98	1
Mularp	99	2
Mårby	100	3
Mölltorp	99	2
Naum	99	1
Nykyrka	93	2
Näs Vartofta	100	1
Näs Åse	99	3
Odensåker	96	1
Ottravad	100	2
Ova	91	3
Rackeby	99	3
Ransberg	99	1
Ryd	90	3
Ryda	100	2
Råda	100	2
Rådene	94	2
Sal	98	1
Saleby	95	1
Sandbäck	100	1
Sandhem	98	2
Segerstad	99	1
Sil	100	2
Sjogerstad	99	2
Skallmeja	95	1
Skalunda	98	2
Skara landsförs.	99	2
Skarke	97	2
Skarstad	99	2
Skeby	97	1
Skofteby	92	3
Skälvum	88	1
Skärv	100	1
Skörstorp	99	2
Skövde landsförs.	95	1
Slädene	100	2
Slöta	100	2
Smula	95	1
Sparlösa	99	2
Stenstorp	93	1
Stenum	100	3
Strö	100	3
Sunnersberg	100	2
Suntak	97	2
Suntetorp	94	2
Synnerby	100	2
Svenneby	100	3
Sventorp	100	1
Särestad	100	1
Säter	98	2
Sätuna	99	1
Sävare	100	1
Söne	100	2
Sörby	98	1
Tengene	99	1
Tiarp	98	1
Tidavad	94	1
Timmersdala	97	2
Tived	94	2
Torbjörntorp	96	1
Torsö	87	2
Tranum	100	2
Tråvad Laske	93	1
Tråvad Skåning	99	2
Trässberg	93	1
Trästena	98	3
Trävattna	92	2
Trökörna	99	2
Tun	99	3
Tunhem	100	1
Tådene	100	3
Täng	100	1
Ugglum	100	1
Ullene	100	1
Ullervad	90	2
Undenäs	86	2
Utby	100	2
Utvängstorp	99	2
Uvered	92	2
Vad	94	2
Valstad	98	2
Valtorp	94	2
Vara	100	1
Varv	100	2
Varola	99	1
Vedum Kinne	98	2
Vedum Kålland	100	2
Vedum Laske	100	1
Velinge	99	2
Ving	100	2
Vinköl	97	1
Vistorp	100	1
Våmb	97	2
Vånga	100	2
Vårkumla	100	1
Väla	100	1
Väring	100	2
Värsås	100	2
Väsby	100	1
Västerbitterna	100	1
Västerplana	100	2
Vättlösa	98	1
Yllestad	100	2
Ås	95	2
Åsaka Barne	93	1
Åsaka Kålland	98	2
Åsaka Skåning	100	2
Åsaka Vartofta	100	2
Åsle	99	2
Älgarås	99	1
Öglunda	99	2
Önum	98	1
Örslösa	100	2
Österbitterna	100	1
Österplana	86	2
Öttum	100	1

Tab. 95. *Landsbygdsförsamlingar i län S med avseende på näringsgrenstillhörighet och jordbruksstorlek.*

Landsbygdsförsamlingar	a	b
Alster	98	2
Arvika landsförs.	97	2
Boda	99	1
Bogen	80	3
Borgvik	87	2
Botilsäter	99	2
Blomskog	99	1
Brattfors	88	2
Bro	99	2
Brunskog	92	1
By	96	2
Dalby	97	1
Ed	96	2
Eda	85	1
Eskilsäter	97	2
Ekshärad	94	2
Frykerud	100	1
Fryksände	91	1
Färnebo	90	2
Gillberga	98	2
Glava	93	2
Grava	97	2
Grums	99	2
Gräsmark Svenskjord	93	1
Gräsmark Finnjord	100	1
Gustav Adolf	59	3
Gåsborn	95	3
Hammarö	85	1
Holmedal	99	1
Huggenäs	99	2
Högerud	100	1
Järnskog	96	1
Karlanda	95	1
Karlstads landsförs.	92	3
Kila	99	1
Kroppa	91	3
Köla	96	1
Lekvattnet	97	1
Lungsund	95	3
Lysvik	92	1
Långserud	96	1
Mangskog	96	1
Millesvik	99	2
Nedre Gunnarskog	93	1
Nedre Ullerud	82	2
Nor	95	3
Nordmark	89	2
Norra Finnskoga	98	1
Norra Ny	96	1
Norra Råda	95	3
Ny	96	1
Nyed	91	2
Nysund	90	3
Ransäter	75	2
Rudskoga	100	1
Rämen	81	3
Segerstad	99	2
Sillbodal	99	1
Sillerud	98	1
Skillingmark	97	1
Stavnäs	84	2
Stavnäs Östra	99	1
Stora Kil	96	2
Sunnemo	92	3
Svanskog	96	2
Södra Finnskoga	88	1
Södra Ny	99	2
Södra Råda	87	2
Trankil	86	1
Tveta	99	1
Töcksmark	96	1
Varnum	95	2
Visnum	90	2
Visnums-Kil	99	3
Vitsand	89	1
Värmskog	99	1
Väse	99	2
Västra Emtervik	98	1
Västra Fågelvik	99	1
Västra Sund	92	1
Älgå	97	2
Älvsbacka	66	2
Ölme	98	2
Ölserud	99	2
Östervallskog	99	1
Östmark	94	1
Östra Emtervik	95	2
Östra Fågelvik	98	1
Östra Sund	98	1
Övre Gunnarskog	92	2
Övre Ullerud	100	2

Tab. 96. *Landsbygdsförsamlingar i län M med avseende på näringsgrenstillhörighet och jordbruksstorlek.*

Landsbygdsförsamlingar	a	b
Allerum	97	2
Anderslöv Skytt	100	2
Anderslöv Vemmenhög	98	2
Annelöv Onsjö	99	2
Annelöv Rönneberg	96	1
Arrie	100	2
Ask	99	2
Asmundtorp	96	2
Baldringe	100	3
Balkåkra	97	2
Bara	99	3
Barsebäck	94	3
Billeberga	99	2
Billinge	92	2
Bjuv	98	1
Bjällerup	99	2
Bjäresjö	98	3
Bjärshög	99	2
Björka	96	2
Blentarp	97	2
Bodarp	98	2
Bonderup	97	1
Borgeby	99	2
Borlunda Frosta	100	2
Borlunda Harjager	100	3
Borrie	100	3
Bosarp	95	2
Bosjökloster	98	3
Brandstad	100	2
Broby	100	2
Bromma	98	2
Brunnby	87	2
Brågarp	99	2
Bunkeflo	97	2
Burlöv Bara	94	2
Burlöv Oxie	99	2
Bårslöv	99	1
Bösarp	99	2
Dagstorp	98	1
Dalby	96	1
Dalköpinge	99	2
Ekeby	98	3
Esarp Bara	97	1
Esarp Torna	98	1
Eskilstorp	99	2
Everlöv	98	1
Farhult	99	2
Felestad	98	2
Fjälie	96	2
Fjärestad	99	2
Flackarp	99	3
Fleninge	98	1
Flädie	98	1
Fosie	99	2
Frillestad	99	2
Fru Alstad	98	2
Fränninge	99	2
Fuglie	99	2
Fulltofta	96	3
Genarp	99	3
Gislöv	99	2
Glostorp	99	2
Glumslöv	94	1
Grönby	99	2
Gudmuntorp	97	3
Gullarp	95	2
Gustavs	99	3
Gylle	100	2
Gårdstånga Frosta	99	3
Gårdstånga Torna	98	3
Gässie	99	2
Gödelöv	100	3
Görslöv	99	3
Hallaröd	96	1
Halmstad Luggude	98	3
Halmstad Rönneberg	100	3
Hammarlunda	99	2
Hammarlöv	99	2
Hardeberga	91	2
Harlösa	99	3
Hassle-Bösarp	96	2
Hedeskoga	95	2
Hemmesdynge	99	2
Herrestad	99	3
Hoby	93	2
Hofterup	98	2
Holmby	98	1
Hurva	100	2
Husie	100	2
Hyby	98	3
Hyllie	94	2
Håstad	85	2
Häglinge	100	1
Hällestad	98	1
Hälsingborgs landsförs.	88	2
Härslöv	98	2
Hässlunda	99	3
Hög	98	2
Höganäs Bruk	51	3
Högestad	99	3
Högseröd	99	2
Hököpinge	100	2
Hörby	95	2
Höör	96	1
Igelösa	100	3
Illstorp	99	2
Ingelstad	99	2
Jonstorp	98	2
Katslösa	99	2
Kattarp	97	2
Klagstorp Oxie	98	2
Klagstorp Skytt	99	2
Kloster	99	2
Knästorp	98	2
Konga	98	3
Kropp	97	3
Kvistofta Luggude	94	2
Kvistofta Rönneberg	98	2
Kyrkheddinge Bara	99	2
Kyrkheddinge Torna	95	1
Kyrkoby Bara	99	2
Kyrkoby Oxie	72	2
Kyrkoköpinge	99	1
Källstorp	99	3
Kärrstorp	99	2
Kävlinge	92	2
Kågeröd Luggude	98	3
Kågeröd Onsjö	100	3
Kågeröd Rönneberg	99	3
Köpinge	98	1
Lackalänga	98	1
Lilla Bedinge	94	1
Lilla Harrie	88	2
Lilla Isie	99	2
Lilla Slågarp	99	2
Lockarp	100	2
Lomma	92	2
Lunds landsförs.	98	3
Lyby	99	2
Lyngby	84	2

Tab. 96 forts.

Landsbygdsförsamlingar	a	b
Långaröd	99	1
Löddeköpinge	96	3
Lövestad	99	2
Maglarp	99	2
Mellan-Grevie	99	1
Munkarp Frosta	100	2
Munkarp Onsjö	84	3
Mölleberga	98	1
Mörarp	97	2
Nevishög	97	2
Norra Rörum	100	2
Norra Skrävlinge	96	2
Norrvidinge Harjager	98	2
Norrvidinge Onsjö	98	1
Näs	98	3
Nöbbelöv Ljunits	99	2
Nöbbelöv Onsjö	99	2
Nöbbelöv Torna	100	2
Odarslöv	100	3
Ottarp Luggude	99	2
Ottarp Rönneberg	98	1
Oxie	98	2
Ramsåsa	96	2
Raus	74	1
Remmarlöv	98	2
Reslöv	97	2
Revinge	96	1
Risekatslösa	99	3
Råby	99	2
Räng	97	2
Röddinge	97	3
Röstånga	94	2
Sandby	96	1
Sallerup Frosta	99	1
Sallerup Oxie	98	2
Saxtorp Harjager	92	1
Saxtorp Rönneberg	99	2
Silvåkra	97	2
Simlinge	100	2
Sireköpinge Luggude	100	2
Sireköpinge Rönneberg	99	2
Sjörup	98	2
Skabersjö	98	3
Skarhult	99	3
Skartofta	100	3
Skeglinge	99	2
Skegrie	99	2
Skivarp	97	2
Skurup	100	2
Skårby	100	3
Slimminge	99	2
Snårestad	99	2
Solberga	98	2
S:t Ibb	99	1
Stehag Harjager	100	2
Stehag Onsjö	96	3
Stora Hammar	98	2
Stora Harrie	95	1
Stora Slågarp	99	2
Strö Frosta	99	2
Strö Onsjö	98	3
Strövelstorp	96	2
Stångby	98	2
Stävie	97	2
Svalöv	99	2
Svedala	99	2
Svensköp	99	1
Svenstorp	98	1
Säby	97	2
Särslöv	100	2
Södervidinge	96	2
Södra Håslöv	99	2
Södra Rörum	98	2
Södra Åby	100	2
Sövde	99	3
Sövestad	99	3
Tirup	99	2
Tjörnarp	100	2
Tofta	96	2
Tolånga	98	1
Tommarp	99	2
Torrlösa	98	3
Tottarp	95	1
Tranås	97	1
Tryde	98	2
Trälleborgs köping	49	1
Tullstorp	100	2
Tygelsjö	100	2
Törringe	100	2
Uppåkra	95	2
Vadensjö	97	1
Vallkärra	98	2
Vanstad	97	2
Veberöd	98	2
Vellinge	100	1
Vemmerlöv	100	2
Viken	50	1
Villie	99	3
Virke	99	2
Vollsjö	99	1
Vomb	100	3
Vram	93	2
Välinge	98	3
Välluv	99	2
Väsby	93	1
Västerstad	98	2
Västra Alstad	99	2
Västra Karaby	95	2
Västra Sallerup Frosta	98	3
Västra Sallerup Harjager	96	1
Västra Skrävlinge	97	3
Västra Vemmenhög	100	1
Åkarp	99	2
Åsum	99	2
Äspinge	96	1
Äspö	96	2
Öja	99	2
Önnarp	98	1
Örtofta	99	3
Örja	96	2
Örsjö	98	2
Östraby	98	1
Östra Grevie	98	2
Östra Karaby	99	1
Östra Torp	92	1
Östra Vemmenhög	98	2
Öved	98	3
Övraby	100	3

Tab. 97. *Landsbygdsförsamlingar i län C med avseende på näringsgrenstillhörighet och jordbruksstorlek.*

Landsbygdsförsamlingar	a	b
Alunda	94	2
Arnö	100	2
Balingsta	86	2
Biskopskulla	99	2
Björklinge	96	2
Boglösa	92	1
Bondkyrka	93	2
Bred	89	2
Bro	98	3
Bälinge	93	2
Börje	98	2
Dalby	99	2
Danmark	98	2
Dannemora	89	2
Ekeby	96	2
Enköpings-Näs	99	3
Film	46	3
Fittja	98	2
Fröslunda	88	2
Funbo	98	2
Gamla Uppsala	95	2
Giresta	100	2
Gryta	96	3
Hacksta	98	2
Hagby	98	2
Hjälsta	98	2
Holm	99	3
Husby-Sjutolft	93	3
Håbo-Tibble	98	3
Hållnäs	96	2
Håtuna	96	3
Häggeby	100	3
Härkeberga	98	1
Jumkil Bälinge	92	3
Jumkil Ulleråker	99	2
Järlåsa	85	2
Kalmar	99	2
Kulla	98	2
Kungs-Husby	95	2
Lena Norunda	86	2
Lena Rasbo	100	2
Lillkyrka	99	2
Litslena	93	1
Lossa	98	3
Långtora	99	2
Läby	91	2
Löt	99	2
Morkarla	94	2
Nysätra	96	1
Ramsta	98	2
Rasbo	95	2
Rasbokil	99	3
Skogs-Tibble	95	2
Skokloster	98	3
Skuttunge	94	2
Skäfthammar	69	3
Sparrsätra	92	1
Stavby	91	2
Stockholms-Näs	96	3
Svinnegarn	98	3
Söderfors	35	3
Teda	100	2
Tegelsmora	85	2
Tensta	92	2
Tierp	92	2
Tillinge	94	3
Tolfta	71	2
Torsvi	96	2
Tuna	98	2
Uppsala-Näs	98	2
Vaksala	98	2
Vallby	98	1
Veckholm	98	2
Vendel	88	2
Viksta	99	2
Villberga	99	2
Vårfrukyrka	92	1
Vänge	99	3
Västeråker	100	2
Västland	85	2
Västra Ryd	91	3
Yttergran	95	2
Åker	100	2
Åkerby	93	1
Åland	95	3
Älvkarleby	67	2
Ärentuna Norunda	98	1
Ärentuna Vaksala	100	1
Övergran	98	3
Österlövsta	73	2

Tab. 98. *Landsbygdsförsamlingar i län D med avseende på näringsgrenstillhörighet och jordbruksstorlek.*

Landsbygdsförsamlingar	a	b	Landsbygdsförsamlingar	a	b	Landsbygdsförsamlingar	a	b
Aspö	98	3	Jäder	100	2	Svärta	96	3
Barva	96	1	Kattnäs	99	2	Sättersta	96	2
Bergshammar	100	2	Kila	89	3	Taxinge	95	3
Bettna	97	2	Kjula	99	2	Toresund	100	3
Björkvik	97	3	Kloster	88	2	Torshälla landsförs.	81	2
Björnlunda	99	2	Kärnbo	90	2	Torsåker	98	3
Blacksta	99	2	Lerbo	100	2	Trosa landsförs.	97	2
Bogsta	100	3	Lid	97	3	Tumbo	100	2
Bälinge	99	3	Lilla Malma	94	3	Tuna	98	2
Bärbo	98	2	Lista	99	2	Tunaberg	86	3
Dillnäs	94	2	Ludgo	97	2	Tystberga	99	2
Dunker	97	2	Lunda	100	2	Vadsbro	99	3
Flen	99	3	Länna	96	3	Vagnhärad	98	3
Floda	94	2	Lästringe	97	3	Vallby	100	1
Fogdö	100	2	Malmköping	2	1	Vansö	100	2
Fors	71	2	Mellösa	87	2	Vrena	99	2
Forssa	99	3	Mörkö	99	3	Västerljung	97	2
Frustuna	97	2	Nykyrka	96	3	Västermo	100	2
Gillberga	99	2	Näshulta	96	3	Västra Vingåker	94	2
Gryt	97	2	Ripsa	94	3	Ytterenhörna	98	3
Gåsinge	90	2	Runtuna	100	3	Ytterselö	95	2
Halla	100	2	Råby Rekarne	100	3	Åker	80	3
Hammarby	100	2	Råby Rönö	98	3	Årdala	97	3
Helgarö	100	2	St Nikolai	94	3	Ärja	100	2
Helgesta	93	3	Sköldinge	98	2	Ärla	100	3
Helgona	74	2	Spelvik	98	2	Öja	99	2
Husby Oppunda	96	3	Stenkvista	100	2	Österåker	88	3
Husby Rekarne	98	3	Stigtomta	99	3	Östra Vingåker	89	3
Hyltinge	95	3	Stora Malm	90	3	Överenhörna	94	3
Härad	98	3	Strängnäs landsförs.	100	2	Överselö	98	3
Hölö	96	2	Sundby	100	1			
Julita	95	3						

Källor tab. 92—98: Taxeringslängder län O, P, R, S, M, C, D 1862. KA.

SUMMARY

Traditionally, population mobility is divided into horizontal and vertical mobility. The present investigation is concentrated to horizontal mobility.

The introductory period of industrialism is given as an indication of time in the title. In the present investigation the 1860's are referred to as the introductory period of industrialism. However, weighty reasons favour the opinion that the introductory period of industrialism can stand for a more protracted process, covering the years 1840—1870. The 1860's have been taken as the period of investigation partly on the grounds that a decade can be considered sufficient for a migration study that does not aim at illuminating long-range variations in mobility, and partly because of the source conditions.

The greater part of the study deals with questions concerning the labour mobility at five large holdings and on five local labour markets. Several of the results that have been attained by studying local conditions, also prove to be of value, when it comes to illuminating source critical and technical problems in connection with the interpretation of the nation-wide material. This is the reason why, in the title, the field of inquiry can be stated to include the whole country.

Valuable demographic material was compiled and worked up by officials at the Swedish Central Bureau of Statistics in the 1860's. The summary population accounts and the provincial birthplace statistics have been of foremost interest to this investigation.

Supporting themselves on the provincial birthplace statistics, some researchers claim to have found that, in the 1860's, migration within the country was insignificant. The primary material of the summary population accounts has been worked up for locally limited areas by other researchers. Their views on the extent of the domestic migration differ to a considerable degree from the opinions based on the provincial birthplace statistics. For the local areas, mobility has been found to be remarkably high.

Considering the state of research, it has been deemed important to

attempt to throw light on the question whether population mobility in Sweden during the introductory period of industrialism should be regarded as slight or significant. The present study has, it is hoped, demonstrated that the domestic migration in the 1860's can be said to have been significant. The principal features of the investigation are given below, and the following should be taken into consideration, as regards the validity of the results.

The labour mobility at the investigated large holdings (Chapter 1) and on the local labour markets (Chapter 2) should be regarded as instances of what conditions could be like in different parts of Southern and Central Sweden. This does not imply that the results claim to serve as a standard or anything of the kind. They are to be taken purely as instances. If similar results should be attained elsewhere, it would be possible to assume that a general state of things has been pinned down. A more definite statement in general terms would require that a selection on a much larger scale be made, and that current sampling methods, i.e. random sample, be used.

Mobility has also been studied on the basis of nation-wide data, i.e. the summary population accounts (Chapter 3). It has been found that these are of a limited value as a source. As to the summary population accounts, it can, however, be said that, in spite of their defects, they can be used in studying certain phenomena in connection with the extent of mobility.

The number of employees at the selected large holdings has been compiled by the aid of current account ledgers and records of catechetical meetings. However, a large proportion of the employees have been impossible to find in the records of catechetical meetings. Those not included there have been found to be more mobile than those included. The number of movers not found in the records of catechetical meetings, has been gathered to be so large that these records must be considered virtually useless as reflectors of the extent of mobility at the investigated large holdings.

The high mobility of household employees should, in the first place, be considered in relation to their low average age. The high mobility of job-workmen could also, largely, be explained by the nature of their work. The fact that crofters and skilled labour had the lowest mobility can, besides their tendency to have the highest average age, be explained by their higher social standing, compared to other categories of labour. The mobility of the farm-hands receiving allowance

in kind, was lower than that of the household employees, and, for the most part, their higher average age may be considered the reason for this. As a rule, household employees were single, whereas people belonging to the other categories of labour were married to a larger extent.

It has been possible to gather information on age and civil status, as given according to the records of catechetical meetings, only for those of the employees who have been found in these records. This implies that the relationships that can be discerned are definitely valid only for those found in the records of catechetical meetings.

The turnover intensity for Haga and Nynäs was 27 and 26 respectively, for Stora Kungsladugård 38, for Helgonagård 31, and for Storeberg 14. The comparatively high turnover intensity for Stora Kungsladugård has, to a certain degree, been found to be due to considerable changes in the structure of labour and new investments, carried out by highly mobile labour. The remarkably low turnover intensity for Storeberg can, it appears, be partly explained by the presence of social investments.

The tendency to move was not uniform. Besides highly mobile people, there were also more stationary people in all categories of labour, and so the extent of mobility should not have affected the rhythm of production a great deal.

It might be assumed that the indebtedness of the labour provided the employers with a means of eliminating a not desirable tendency to move on the part of the labour force. However, it seems that the mobility-damping effect was little. It also appears that the existence of claims had only a limited effect on the mobility.

The authorities and employers were of the opinion that the turnover in agriculture was unnecessarily high. They tried to restrict the turnover by means of legislation and other measures. Considering the dimensions of the fixed costs and the difficulty of surveying even the nearest economic development, short-range variations in the number of employees should not have been in the interest of the employers. It may therefore be assumed that the greater part of the mobility was voluntary.

It was often characteristic of the records of removals that the extent of the removals was not fully accounted for. Removals within the parish were not included, contrary to the records of catechetical meetings. In consequence, records of catechetical meetings have been used instead of records of removals in the investigation of the selected parishes, representing labour markets.

The population has been divided into three categories: 1) persons of good standing and skilled labour, 2) peasants, and 3) unskilled labour. Numerally, unskilled labour predominated with a percentage of between 81 and 89 of all removals according to the records of catechetical meetings. The considerable difference in moving intensity between persons of good standing and skilled labour, on the one hand, and peasants, on the other, should perhaps, in the first place, be seen in connection with the fact that peasants were bound to their place of work in another way than were persons of good standing and skilled labour. Unskilled labour had the highest moving intensity.

The removals within the parish should be included in a study of the local variations in moving intensity. Otherwise misleading values may be obtained. Population density and parish size can be connected with the fact that the percentage of removals within the parish, in relation to all removals, shifted.

Persons of good standing and skilled labour had, relatively speaking, a more extensive removal exchange with towns than peasants and unskilled labour. Persons of good standing and skilled labour also had a larger share of the removal exchange with towns than they had of all removals. Further, persons of good standing and skilled labour moved into the bigger, more distant town to a larger extent than peasants and unskilled labour.

A connection, with certain local characteristics, has been noted between the distance to the town and the attraction of the town on the one hand, and, on the other, the extent of town removal exchange in agricultural parishes.

When attemps are made to illustrate the relationship, in agricultural parishes, between mobility and distance, it is obvious that the removals within the parish together with the location in relation to towns, should be taken into account.

A connection between moving in and moving out has been ascertained for the removal exchange, both with towns and agricultural parishes. This was most pronounced for the unskilled labour. The less manifest connection that has been obtained for persons of good standing, skilled labour, and peasants, may have been partly due to the limited number of observations.

The turnover on local labour markets tended to be of a circular nature. Visnums-Kil and TåTrFr had considerably more centred circulation fields than Svinnegarn, St Nikolai, and the rural parish of Lund.

The local mobility of unskilled labour, both on the industrial labour market about 1950 and on the pre-industrial agrarian labour market in the 1860's, shows relations indicating the local mobility as the predominant category of mobility for both periods of time.

The removals took place mainly during the autumn months. For technical reasons, the autumn removals may have been somewhat overemphasized. Persons of good standing, skilled labour, and peasants, did not, to the same extent as did the unskilled labour, have any reason for moving during the autumn months; and they did not.

Compared with the time around the turn of century (1900), the moving intensity in the 1860's and in 1873 was considerable. Essential variations between different rural districts could be observed in this connection. In some provinces, like G, H, K, P, and S, the increase in moving intensity was slight, whereas it was significant in the provinces on the Lake Mälaren, the provinces M, N, O, and the Norrland provinces X, Z, AC, and BD. The moving intensity of the towns shows a slight increase in relative numbers.

The distance of moving increased in towns and in rural areas from the 1860's on to the turn of the century (1900).

From the 1860's and onwards, it has been possible to note a remarkable constancy for the level of moving intensity. The division lines, which, to a degree, follow G. Sundbärg's division into Eastern, Western, and Northern Sweden, have proved difficult to explain. However, removals within the parish have not been included in the mass material usually used in calculating the intensity of moving. It is therefore evident that the provincial differences in moving intensity are partlv apparent, not factual.

Parishes where large holdings predominated, and those where peasants' small holdings held a corresponding position, did not, it has been found, differ much from each other in moving intensity. Neither has it been possible to ascertain any definite tendency for parishes of large holdings to have a higher moving intensity.

Mixed agricultural parishes and industrial parishes differed but little, as regards moving intensity. It is found that, in comparison with agricultural parishes, industrial and mixed agricultural parishes had a lower moving intensity in one province, and a higher intensity in three, whereas it was about the same in three provinces. Thus no pervading trend has been noticed.

Compared with the domestic net migration, emigration was a phenomenon of considerable dimensions. In relation to the gross migration, on the other hand, emigration proves a migration form of modest proportions.

The domestic migration in the middle of the 19th century can be connected with the emigration. Apart from other conditions for the emigration, can be mentioned the existence of a considerable domestic migration.

From studying the selected large holdings and the local labour markets, the immediate impression is that, in agriculture, there existed an excessive mobility that was a nuisance to employers and authorities. On this basis, it may be questioned whether the contemporary criticisms of the regulation system were justified.

Besides the extensive population circulation in the rural areas, there were also migratory workers, who, temporarily, could meet the demand for labour. It does not appear to have been difficult for agriculture or other trades, in rural districts and towns, to obtain unskilled labour. Considering the little training of the unskilled labour, it should have been difficult to make it useful in other trades. At the same time as there was a superabundance of unskilled agrarian manpower, there was a shortage of skilled labour in trade and industry.

The net moving intensity, as studied here on the basis of summary population accounts, does not seem to permit a study of short-range changes. It is very likely that such time series would be obtained, whose changes are largely dependent on uncontrollable influences. According as the economic fluctuations can have affected the net migration, it is not easy to ascertain whether these fluctuations were industrial or agrarian. With reference to the fact that most of the provinces were of an entirely agrarian nature, it is assumed that the yields of crops constituted the most important factor.

The intensity of moving exhibited considerably weaker oscillations than the intensity of the net migration.

The intense emigration during the latter part of the 1860's does not appear to have brought about a decrease in the excessive number of people moving into towns.

Profits of labour transfers had, it seems, an increasing effect on the national income per capita in the 1860's.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Göteborgs landsarkiv (GLA)

Häradsrättsarkiv
Domböcker
Lagfartsprotokoll

Kyrkoarkiv
Flyttningslängder

Nynäsarkivet (NA)
Avräkningsböcker
Disponentböcker
Handlingar ang. Mölnbacka-Trysil
Kapitalböcker
Spannmålsjournaler

Storebergs gårds- och släktarkiv (*SGSA*)
Avräkningsböcker
Handl. rör. J. Kjellberg d.ä.
Handl. rör. J. A. Kjellberg
Kapitalböcker
Utlämningsböcker

Kammararkivet (KA)

Taxeringslängder

Kammarkollegii arkiv (KKA)

Arrendehandlingar, Stora Kungsladugård
Markegångshandlingar

Lunds domkyrkoförsamlings arkiv (LDA)

Flyttningslängder
Husförhörslängder

Lunds landsförsamlings kyrkoarkiv (LLKA)

Flyttningslängder
Husförhörslängder

Lunds landsarkiv (LLA)

Häradsrättsarkiv
Domböcker

Tunahandlingar (*THA*)
Avräkningsböcker Helgonagård
Kapitalböcker Helgonagård

Riksarkivets Östermalmsavdelning (RAÖ)

Svea hovrätts arkiv (*SHA*)
Adliga boupptecknigar

Skåne och Blekinge hovrätts arkiv (SBHA)

Boupptecknig, J. Thomander

Socialvetenskapliga Institutet, Stockholm

Primärmaterial till G. Myrdal: The Cost of Living in Sweden

St Nikolai kyrkoarkiv (SNKA)

Flyttningslängder
Husförhörslängder

Statistiska Centralbyråns arkiv (SCA)

Summariska folkmängdsredogörelser

Svinnegarns kyrkoarkiv (SKA)

Flyttningslängder
Husförhörslängder

Tådene, Tranum och Friel kyrkoarkiv (TåTrFrKA)

Flyttningslängder
Husförhörslängder

Uppsala landsarkiv (ULA)

Haga gårdsarkiv (*HGA*)
Avräkningsböcker
Kapitalböcker

Stora Kungsladugårds arkiv (*StKA*)
Avräkningsböcker
Kapitalböcker

Häradsrättsarkiv
Domböcker
Lagfartsprotokoll

Visnums-Kils kyrkoarkiv (VKKA)

Husförhörslängder

Tryckta källor och litteratur

ADAMSON, R., Järnavsättning och bruksfinansiering 1800—1860. Göteborg 1966.
AHLBERG, G., Stockholms befolkningsutveckling efter 1850. Stockholm 1958.
ALMQVIST, J.A., Södermanlands läns kungl. hushållningssällskap 1814—1914. II. Stockholm 1914.
ANDERSSON, T., Värmlands läns kungl. hushållningssällskaps historia 1803—1903. II. Stockholm 1903.
AQUILONIUS, K., Det svenska folkundervisningsväsendet 1809—1860. Stockholm 1942.
AROSENIUS. E., Bidrag till det svenska tabellverkets historia. Stockholm 1928.
ATTMAN, A., Göteborgs stadsfullmäktige 1863—1962. I:1. Göteborg 1963.
BACK, P.-E., Enskifte och socialvård (i: Från Fugger till Kreuger. Studier tillägnade Oscar Bjurling). Lund 1957.
BERGSTEN, K.E., Sydsvenska födelseortsfält. Lund 1951.
Beskrivning till ekonomiska kartan. Stockholm 1860—1917.
Bidrag till Sveriges officiella statistik (BSOS). Litt. A. Befolkning 1856—60.
Bidrag till Sveriges officiella statistik. (BSOS). Litt. A. Befolkning 1860.
Bidrag till Sveriges officiella statistik (BSOS). Litt. A. Befolkning 1873.
BJURLING, O., Stadens fattiga. Malmö 1956.
BJURLING, O., Sakkunnigutlåtande rörande professuren i ekonomisk historia vid universitetet i Umeå 1966. Stencil.
BJÖRK, K., Uppkomsten av plattgårdar (i: Från Fugger till Kreuger. Studier tillägnade Oscar Bjurling.) Lund 1957.
BRING, S.E., Uppsala läns kungl. hushållningssällskap 1815—1915. II. Uppsala 1915.
CARLSSON, S., Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700—1865. Lund 1949.
DAHL,S., Flyttningsintensitet och flyttningsnetto, Ekonomisk tidskrift 1949.
DAHL, S., De olika yrkesgruppernas flyttningar (i: Tätorter och omland). Lund 1951.
DAHL, S., Den inre migrationens komplicerade mekanism. Göteborg 1955.
DAHLSTRÖM, E., Trivsel i Söderort. Stockholm 1951.
DAHLSTRÖM, E., Synpunkter på termen "samhällsklass", Ekonomisk tidskrift 1952.
ELGENSTIERNA, G., Den introducerade svenska adelns ättartavlor. I, III. Stockholm 1925—1927.
ELGESKOG, V., Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet. Lund 1945.
FRIDLIZIUS, G., Markegång och marknadspris vid 1800-talets mitt (i: Från Fugger till Kreuger. Studier tillägnade Oscar Bjurling). Lund 1957.
FURULAND, L., Statarna i litteraturen. Stockholm 1962.
GASSLANDER, O., J.A. Gripenstedt. Statsman och företagare. Lund 1949.
GODLUND, S., Flyttnings- och pendlingsfält, Ymer 1959.
GÅRDLUND, T., Industrialismens samhälle. Stockholm 1942.
GÅRDLUND, T., Svensk industrifinansiering. Stockholm 1947.
HANSSEN, B., Österlen. Stockholm 1952.
HASSELBERG, G., Vänersborgs historia. II. Göteborg 1944.
HEDENSTIERNA, B., Stockholms skärgård. Stockholm 1948.

HELMFRID, S., Den interregionala migrationen i Sverige vid 1960-talets början, Ymer 1963.

HULTQVIST, P., Kommunernas fattigvård och finanser 1874—1917, Scandia 1965.

HYRENIUS, H., Estlandssvenskarna. Lund 1942.

HÄGERSTRAND, T., En landsbygdsbefolknings flyttningsrörelser. Studier över migrationen på grundval av Asby sockens flyttningslängder 1840—1944, Svensk geografisk årsbok 1947.

HÄGERSTRAND, T., Flyttningarna till och från Simrishamn under 1900-talet. Lund 1949.

HÄGERSTRAND, T., En modell för jämförelse mellan flyttnings- och födelseortsfält, Svensk geografisk årsbok 1950.

JANSON, C.-G., Urbanisering och flyttning (i: Svensk samhällsstruktur i sociologisk belysning). Stockholm 1965.

JÖRBERG, L., Growth and Fluctuations of Swedish Industry 1869—1912. Lund 1961.

KANT, E., Den inre omflyttningen i Estland i samband med de estniska städernas omland, Svensk geografisk årsbok 1946.

KANT, E., Omlandsforskning och sektoranalys (i: Tätorter och omland). Lund 1951.

KJELLÉN, R., Skaraborgs läns kungl. hushållningssällskap 1807—1907. 2. Göteborg 1907.

KREMP, J. H., Über den Einfluss des Ernteausfalls auf die Getreidepreise während der Jahre 1846—1875 in den hauptsächlichsten Ländern Europas. Jena 1879.

KULLDORF, G., Migration Probabilities. Lund 1955.

LINDBERG, F., Linköpings historia. II:2 Uppsala 1946.

LINDE, L.G., Systematisk framställning af svenska kameral-lagfarenheten. Örebro 1867.

LITTMARCK, R., Mälardalens nomader. Uppsala 1930.

LUNDBERG, E., Produktivitet och räntabilitet. Stockholm 1959.

LÖFGREN, E., The Geographical Mobility of Labour, Geografiska Annaler 1956.

MANNSTRÖM, O., Oscar Ekman 1812—1907. Stockholm 1922.

MEIDNER, R., Svensk arbetsmarknad vid full sysselsättning. Stockholm 1954.

MONTELIUS, S., Säfsnäsbrukens arbetskraft och försörjning 1600—1865. Falun 1962.

MONTELIUS, S. – SÖDERLUND, E. – UTTERSTRÖM, G., Fagerstabrukens historia. V. Uppsala 1959.

MONTGOMERY, A., Svensk socialpolitik under 1800-talet. Stockholm 1951.

MÅRTENSON, S., Bryggerinäringen i Göteborg. I. Göteborg 1961.

The National Income in Sweden 1861—1930. I (i: Stockholm Economic Studies). Stockholm 1937.

NORDSTRÖM, O., Relationer mellan bruk och omland i östra Småland 1750—1900. Lund 1952.

ODÉN, B., Emigrationen från Norden till Nordamerika under 1800-talet, Historisk tidskrift 1963.

Population Movements and Industrialization (i: Stockholm Economic Studies). Stockholm 1941.

QUENSEL, C.-E., Tillförlitligheten i de äldsta befintliga befolkningsdata (i: Statistiska meddelanden, Ser. A. Band VI:4). Stockholm 1949.

ROSMAN, H., Bjärka-Säby och dess ägare. 1:3. Uppsala 1927.
RUIST, E. – SVENNILSON, I., Den norrländska skogsnäringens konjunkturkänslighet under mellankrigsperioden. Stockholm 1948.
RUNDBLAD, B., Arbetskraftens rörlighet. Uppsala 1964.
SCHÖTT, H., Östergötlands läns hushållningssällskaps historia. II. Linköping 1914.
SEGERSTEDT, T. T. – LUNDQUIST, A., Människan i industrisamhället. I. Stockholm 1952.
SOMMARIN, E., Torparfrågan, Ekonomisk tidskrift 1911.
Statens offentliga utredningar (SOU). 1936:42.
Statistisk tidskrift 1871.
SUNDBÄRG, G., Bygdestatistik. Stockholm 1910.
SUNDBÄRG, G., Betänkande i utvandringsfrågan Stockholm 1913.
Svensk författningssamling (SFS). 1855:34, 1861:45.
Svenska män och kvinnor. 8. Stockholm 1955.
SWENSSON, G., Ystads historia. III. Ystad 1954.
SVENSSON, J., Jordbruk och depression 1870—1900. Lund 1965.
SÖDERLUND, E., Stockholms hantverkarklass 1720—1772. Stockholm 1943.
Tabellkommissionen, Plan för insamlande af uppgifterna till Sveriges befolkningsstatistik. Stockholm 1857.
THOMAS, B., Migration and Economic Growth. Cambridge 1954.
THOMAS, D. S., Social and Economic Aspects of Swedish Population Movements 1750—1933. New York 1941.
TINGSTEN, H., Den svenska socialdemokratiens idéutveckling. I. Stockholm 1941.
UTTERSTRÖM, G., Stockholms folkmängd 1663—1763 (i: Historiska studier tillägnade Nils Ahnlund). Stockholm 1949.
UTTERSTRÖM, G., Jordbrukets arbetare. I. Stockholm 1957.
UTTERSTRÖM, G., Socialhistoria och socialhistorisk metod, Historisk tidskrift 1958.
Wages in Sweden 1860—1930. II (i: Stockholm Economic Studies). Stochholm 1935.
WALLANDER, J., Flykten från skogsbygden. Stockholm 1948.
WENDEL, B., Regional Aspects of Internal Migration and Mobility in Sweden 1946—1950 (i: Migration in Sweden). Lund 1957.
WIDSTAM, T., Industriella konjunkturer, skördar och omflyttning, Statsvetenskaplig tidskrift 1934.
WOHLIN, N., Torpare-, backstugu- och inhysesklasserna. Stockholm 1908.
WOHLIN, N., Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige. Stockholm 1909.
WOHLIN, N., Torpkommissionens betänkande, Ekonomisk tidskrift 1911.
ÅKERMAN, J., Ekonomisk teori. II. Lund 1944.

Meddelanden från
Ekonomisk-historiska institutionen vid
Göteborgs universitet

1. *Sture Mårtenson:* Agiot under kreditsedelepoken 1789—1802. 1958.

2. *Marianne Nilsson:* Öresundstullsräkenskaperna som källa för fraktfarten genom Öresund under perioden 1690—1709. 1962.

3. *Rolf Adamson:* Den svenska järnhanteringens finansieringsförhållanden. Förlagsinteckningar 1800—1884. 1963.

4. *Rolf Adamson:* De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796—1860. 1963.

5. *Martin Fritz:* Gustaf Emil Broms och Norrbottens järnmalm. En studie i finansieringsproblematiken under exploateringstiden 1891—1903. 1965.

6. *Gertrud Wessberg:* Vänersjöfarten under 1800-talets förra hälft. 1966.

7. *Rolf Adamson:* Järnavsättning och bruksfinansiering 1800—1860. 1966.

8. *Sture Martinius:* Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige. 1967.

Pris kr. 15:—

GÖTEBORG 1967
ELANDERS BOKTRYCKERI AKTIEBOLAG